

**Parázna, istenkáromló, avagy tisztességes asszony.
Házastársi viszonyok a 18. századi Nagybányán**

Jelige: „Mulier Imperiosa”

Dolgozat lezárásának dátuma: 2022. április. 26.

Tartalomjegyzék

Bevezető	3
1. Historiográfiai áttekintés.....	5
2. Források és módszertan	8
3. Házastársak közötti viszony Nagybányán a levéltári források tükrében	11
3.1. „Egymással mint az hites házasok úgy éltek”. Paráznaság a 18. századi Nagybányán	16
3.2. Visszaeső paráznák	22
3.2.1. Munkácsi György és Némethi Andrásné	25
4. Özvegyek érvényesülési lehetőségei a 18. századi Nagybányán.....	27
4.1. Második, harmadik vagy ötödik házasság.....	28
4.1.1. Munkácsi György, az „odaadó férj”	30
4.2. A vállalkozó özvegy	31
4.2.1. Csilló Dorottya mészáros özvegyasszony	31
4.3. „Meg is terhesedett”	33
4.4. A magukra maradt idős özvegyasszonyok kilátásai.....	33
5. Összegzés és jövőbeli kutatási lehetőségek	36
6. Források és szakirodalom	39
6.1. Levéltári források	39
6.2. Doktori értekezések.....	39
6.3. Szakirodalom.....	39
7. Mellékletek.....	45

Bevezető

A levéltári forrásokkal másodéves egyetemi hallgatóként kerültem először kapcsolatba, majd ez a kapcsolat szorosabbra fűződött, amikor elkezdtem a 18. század második feléből fennmaradt nagybányai *Testamentumos* könyv vizsgálatát és annak részleges feldolgozását. Ahogy egyre mélyebben beleástam magam a források olvasásába, olyan értelmezési lehetőségek fogalmazódtak meg bennem, mint a családon belüli érzelmek és kapcsolatok vizsgálata, a házastársak és szülő-gyermek közötti viszonyok feltérképezése. A kutatómunka során átélt kisebb-nagyobb sikerélmények egy folyamat vagy összefüggés értelmezése révén hamar tudatosították bennem, hogy továbbra is kiadatlan levéltári forrásokkal szeretnék dolgozni, azokat esettanulmányokká formálni és általuk részletesebb képet nyújtani az elmúlt kor embereinek életviteléről, gondolkodásmódjáról, ezáltal közelebb hozni őket és érzelmeiket napjaink olvasóihoz.

Hazai történészek sokáig csak az arisztokrata és nemes családok életének és érzelmeiknek kutatására koncentráltak (nem véletlenül, hiszen velük kapcsolatban sokkal gazdagabbak a forrásadottságok), ezzel szemben a polgárokéről kevés munka született.¹ Számomra azonnal egyértelművé vált, hogy az „egyszerű” emberek életének különböző aspektusait és a köztük lévő érzelmi kapcsolatokat szeretném vizsgálni, ennek megfelelően a városi polgárok váltak kutatásom főszereplőivé. Ami a kutatásom földrajzi és kronológiai behatárolását illeti, ez a 18. századi Nagybánya városát jelenti. Nem véletlenül esett Nagybányára a választásom. Habár Nagybánya város történetével és működésével kapcsolatban jelentős és időtálló munkák láttak napvilágot,² tudomásom szerint családtörténeti kutatások nem igazán jellemzik a szakirodalmat. A családtörténeti kutatások hiánya mellett a másik legfontosabb érvet a bőséges feltáratlan elsődleges források szolgáltatják, amelyekben jelentős kutatási potenciál rejlik, akár több kutatási szakterület irányába is.

Bár már tavaly végrendeleteken keresztül kísérletet tettem a 18. századi nagybányai polgárok közötti érzelmek és családon belüli kapcsolatok feltárására, és a kutatási eredményekből

¹ Példának lásd Fónagy Zoltán: *Pozsonyi polgárok családi stratégiái a 18. században – A hétköznapi élet története*. https://mindennapoktortenete.blog.hu/2019/11/08/csaladi_allapot_bonyolult_pozsonyi_polgarok_hazassagi_strategiai_a_18_szazadban (megtekintés dátuma: 2022. 04. 20.).

² Schönherr Gyula: Történelmi vázlat. Nagybánya a múltban. In: *Nagybánya és környéke*. Palmer Kálmán (szerk.). Molnár Mihály, Nagybánya, 1894. 26–61. o.; Soltész János: *A nagybányai reformált egyházmegye története*. Molnár Mihály könyvnyomtató műintézete, Nagybánya, 1902.; Sabău, Ioan: *Evoluția demografică a orașului Baia Mare în sec. XVI–XVIII*. *Marmatia* 7 (2002) 2. sz. 57–65. o.; Sütő Kálmán Zsolt: *A nagybányai mészárosok és mesterségük a 16. századtól 1872-ig*. Doktori disszertáció. Kézirat. BBTE, Kolozsvár, 2019.

meg is született egy tudományos igényű dolgozat,³ Lev Tolsztoj híressé vált sorai – „*A boldog családok mind hasonlóak egymáshoz, minden boldogtalan család a maga módján az*” – Péter Katalin *Magánélet a régi Magyarországon* című munkájának lapjain⁴ rávilágítanak arra a tényre, hogy akárcsak az idézetben szereplő boldogtalan családok, a források is a maguk módján egyediek és különlegesek, együttes vizsgálatuk és értelmezésük pedig segít(het) a kutatónak kitölteni az eddig még érintetlen fehér foltokat. Így a Nagybánya városának tanácsi jegyzőkönyveiben szereplő bejegyzések, valamint a korból származó testamentumok remek alapot szolgáltatnak az erkölcsös és egymással csendes házaseletet élő polgárok képének megformálásában. Mindamellett rávilágítanak arra a jelenségre is, mely szerint a házastársak gyakran kivetkőznek a rendeltetészerűen nekik szánt szerepekből és ellenszegülnek a közösségükben uralkodó normáknak. Dolgozatomban betekintést nyújtok azokba – a kor társadalmát megbotránkoztató – esetekbe, amelyekért közmegvetés és rendszerint súlyos büntetés járt.

Ami a kutatás eredményeként született dolgozat szerkezeti felépítését illeti, a téma historiográfiai áttekintésével kezdem, ahol a teljesség igénye nélkül csupán néhány, a kutatásom szempontjából meghatározó szerző munkáit emeltem ki. Külön fejezetben kerül sor a felhasznált levéltári források részletes bemutatására. A dolgozat önmagában két nagyobb egységre osztható, amelyekhez kisebb fejezetek és alfejezetek társulnak. A legterjedelmesebb rész hivatott tárgyalni a házastársi viszonyt, a házasfelek között lévő kapcsolatot különböző, elsődleges forrásokból nyert információk alapján összeállított esettanulmányok révén igyekszem bemutatni. Dolgozatomnak az özvegyek alakja köré épülő részében egyaránt vizsgálom a megözvegyülés és újraházasodás jelentőségét és dinamikáját a 18. századi Nagybányán, koncentrálva a megözvegyülést követően alkalmazott túlélési stratégiákra és a mások irgalmára szoruló özvegyek sorsára. Végezetül egy összegzéssel zárom, amelyben a kutatásról és annak eredményeiről nyújtok általános képet, elkerülve azonban az általánosítást, hiszen mint minden családtörténettel foglalkozó kutatás, az elért eredmények nem általános jellegűek, hanem egy bizonyos időben, egy bizonyos társadalmi csoportra jellemzőek.

³ Csoma Nikol: *Érzelmek és családon belüli kapcsolatok a 18. századi nagybányai testamentumok tükrében*. XXIV. ETDK dolgozat kézirat. Kolozsvár, 2021.

⁴ Péter Katalin: *Magánélet a régi Magyarországon*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Bp., 2012. 154. o.

1. Historiográfiai áttekintés

Míg külföldön a családtörténeti és érzelemtörténeti kutatások eredményeként létrejött szakirodalom valóságos tárházával találjuk szembe magunkat, addig magyarországi és erdélyi viszonylatban csak az utóbbi évtizedekben mutat növekvő tendenciát a hasonló kutatások iránti érdeklődés. A Magyar Tudományos Akadémia támogatásával létrejött Lendület Családtörténeti Kutatócsoport munkássága révén igyekszik betölteni az említett témák kutatásának hiánya által keletkezett szakirodalmi űrt, így szinte évenkénti megjelenéssel születnek újabb hiánypótló munkák.⁵ Az így született tanulmányköteteket magam is irányjelzőként használtam kutatásom során, hiszen a részletes forrásvizsgálaton alapuló tanulmányok új vizsgálódási módszerekre és a téma új szemszögből való megközelítésére hívják fel a figyelmünket.

Dolgozatom megírása során tehát külföldi és hazai kutatók munkájára egyaránt támaszkodtam, előszeretettel olvasva kortárs kutatók írásait is, így időtálló munkák és a friss szakirodalom együttes tanulmányozása révén kísérletet tettem a régi formák új vizsgálati módszerekkel és friss adatokkal történő feltöltésére.

Ami a hétköznapi élet kutatási területét illeti, magyar viszonylatban Péter Katalin nevét kell elsőként kiemelnem, aki élete során szerteágazó vizsgálatokat végzett, munkássága lefedte a társadalom minden rétegét – az arisztokráciától egészen a parasztságig. Írásainak középpontjában a házasságkötés és az azt megelőző szokások, valamint a házastársak közötti viszonyok és magánélethez kapcsolódó témák kaptak helyet.⁶ A családok helyzetét és a házastársi viszonyokat, a megözvegyülést és újraházasodást tárgyaló kiváló munkák fűződnek Erdélyi Gabriella és Géra Eleonóra nevéhez is. Munkáikban – a szerelem és házastársi érzelmek berkein túl – hangsúlyt fektettek a nők helyzetére és kibontakozási lehetőségeikre a családi élet minden területén.⁷ A

⁵ Erdélyi Gabriella (szerk.): *Érzelmek és mostohák. Mozaikcsaládok a régi Magyarországon. (1500–1850)*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Bp., 2019.; Uő (szerk.): *Özvegyek és árvák a régi Magyarországon, 1550–1940*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Bp., 2020.; Uő (szerk.): *Anyák és apák – Szülői szerepek, gondoskodás és tekintély a patriarchális családban (1500/1918)*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Bp., 2021.

⁶ Péter Katalin: *Magánélet a régi Magyarországon*; Uő: *Házasság a régi Magyarországon 16–17. század*. L'Harmattan Kiadó, Bp., 2008.; Uő: *Paraszti özvegyek a 16–17. századi Magyar Királyságban*. In: *Özvegyek és árvák a régi Magyarországon*. 171–196. o.; Uő: *Szerelem és házasság a Hajnal-határtól keletre*. In: *Ámor, álmom és mámor. A szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem ezredéves hazai kultúrtörténete*. Tudományos konferencia. Sátoraljaújhely, 1999. május 26–29. Szentmártoni Szabó Géza (szerk.). Universitas Kiadó, Bp., 2002. 1–24. o.

⁷ Géra Eleonóra: *Budai nők a hatóságok előtt a 18. század elején*. *Századok*, 153 (2019). 2. sz. 265–290. o.; Uő: *Mulier Imperiosa. Egy budai asszony három házassága*. In: *Érzelmek és mostohák. Mozaikcsaládok a régi Magyarországon* 145–171. o.; Erdélyi Gabriella: *Házasság a késő középkori és kora újkori Magyarországon. Tanulmányok*.

házasság intézményére és a családra mint a társadalom alapegységére vonatkozó népi szokások tanulmányozásával Tárkány Szücs Ernő foglalkozott részletesebben.⁸

A végrendeletekre mint elsődleges forrásokra alapozva végzett társadalom- és életmódtörténeti kutatásokat Szende Katalin több magyarországi középkori város viszonylatában.⁹ A magyarországi végrendeleteknél maradva, Mátay Mónika és Horváth József nevét érdemes kiemelni, előbbi kiváló összefoglaló írt a végrendeletek kvantitatív és kvalitatív módon történő megközelítési lehetőségeiről, utóbbi pedig a 17. századi végrendeletkezési szabályokról publikált tanulmányában összegezte a középkori és kora újkori végrendeletkészítés közötti hasonlóságokat és eltéréseket, mindketten törekedve a testamentum pontos meghatározásának megadására is.¹⁰ Hazai viszonylatban Lupescu Makó Mária vizsgálta az erdélyi középkori végrendeletek szerkezeti jellemzőit, valamint a középkori és kora újkori nemesi és polgári végrendeletek különböző aspektusait,¹¹ míg Rüszt-Fogarasi Enikő szerkesztésében jelent meg az Erdélyi Testamentumok 5. kötete, amely a kora újkori marosvásárhelyi végrendeletekből tartalmaz egy válogatást.¹²

A „cégéres bűnökkel”, vagyis a paráznességgel és házasságtöréssel, azok büntetésével foglalkozó fejezetek megírásához elsősorban Závodszy Levente, Kiss András, Fehér Andrea, Pakó László, Kállay István, Szent Tibor, Kovács Kiss Gyöngy, Csukovits Enikő, Horváth Bálint

<http://real.mtak.hu/15682/1/Erd%C3%A9lyi%20H%C3%A1zass%C3%A1g%20k%C3%B6nyv.pdf> (letöltés dátuma: 2022.01.04.).

⁸ Tárkány Szücs Ernő: *Magyar jogi népszokások*. (Társadalomtudományi Könyvtár) Gondolat, Bp., 1981.

⁹ Szende Katalin: *Ottthon a városban: társadalom és anyagi kultúra a középkori Sopronban, Pozsonyban és Eperjesen*. (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok, 32.) MTA Történettudományi Intézet, Bp., 2004.; Szende Katalin: *Testaments and testimonies*:

https://www.academia.edu/6940763/Testaments_and_Testimonies_Orality_and_Literacy_in_Composing_Last_Wills_in_Late_Medieval_Hungary (letöltés dátuma: 2022.01.04.).

¹⁰ Mátay Mónika: Historiográfiai viták a testamentumról. *Korall*, 15–16 (2004). 248–270. o.; Horváth József – Dominkovits Péter: *17. századi Sopron vármegyei végrendeletek*. Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára, Sopron, 2001.; Horváth József: A végrendeletkezés jogi motivációi.

https://jogtortenet.sze.hu/images/dokumentumok/horvathjosef_vegrendelkezes17.pdf (letöltés dátuma: 2022.01.04.).

¹¹ Lupescu Makó Mária: Miért? Kinek? Mit? Erdélyi középkori végakaratok szerkezeti jellemzői. In: *Certamen I. Előadások a Magyar Tudomány Napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. szakosztályában*. Egyed Emese, Pakó László, Weisz Attila (szerk.). Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2013. 191–210. o.; Uő: Spoken and Written Words in Testaments: Orality and Literacy in Last Wills of Medieval Transylvanian Burghers. In: *Uses of the Written Word in Medieval Towns. Medieval Urban Literacy II*. Mostert, Marco – Adamska, Anna (eds.). Turnhout, Brepols, 2014, 271–297. o.; Uő: „Mindenemet hagyom... hog tanýtassag es az Eskolat el ne hagyássak vele”. Az utódok taníttatásáról a kora újkori erdélyi végrendeletek tükrében. In: *Peregrináció és erudíció. Tanulmányok Tonk Sándor tiszteletére*. Bogdándi Zsolt – Lupescu Makó Mária (szerk.). EME, Kolozsvár, 2020. 251–280. o.

¹² Rüszt-Fogarasi Enikő (szerk.): *Kora újkori marosvásárhelyi végrendeletek 1568–1689*. (Erdélyi testamentumok 5.) Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 2014.

Petra, Bálint Emese és Mezey Barna munkáit vettem alapul.¹³ Jelen szerzők között szép számban találhatóak kortárs szerzők, sőt, erdélyiek is. Munkáikban változatos források (tanácsí jegyzőkönyvek, paráznasági és házasságtörési peres eljárások, boszorkányperek, stb.) alapján tárják fel ezen bűnök büntetőjogi előzményeit. Esettanulmányaik megragadják az olvasó figyelmét, a forráskiadások pedig lehetővé teszik a különböző városok polgárainak paráznasági ügyeit vizsgálók számára az összehasonlító módszer alkalmazását.

¹³ Példaként lásd Bálint Emese: A nyilvános büntetések társadalmi háttere a kora újkori Kolozsváron. *Erdélyi Múzeum*, 63 (2001). 3–4. sz. 66–82. o.; Csukovits Enikő: Bűn és büntetés a középkori városi gyakorlatban. A selmecbányai 14–15. századi városkönyv bűnesetei. *Történelmi Szemle*, 46 (2004). 1–2. sz. 141–166. o.; Kállay István: *Úriszéki bíráskodás a XVIII–XIX. században*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1985.; Kiss András: *Boszorkányok, kuruzslók, szalmakoszorús paráznák*. Kriterion, Bukarest, 1998.; Pakó László: A korrump boszorkányüldöző. Igyártó György prókatori tevékenységéről. *Erdélyi Múzeum*, 73 (2011). 3–4. sz. 93–103. o.

2. Források és módszertan

Kutatásom alapját olyan – még kiadatlan – levéltári források képezik, amelyeket Nagybányán a Román Nemzeti Levéltár Máramaros Megyei Hivatalában, a Nagybánya város levéltára elnevezésű fond 283-as leltárszáma alatt őriznek.¹⁴ Bár a dolgozat megírása során felhasznált levéltári forrástípusok feldolgozására irányuló módszerek többnyire azonosak, mégis – a köztük lévő formai és tartalmi eltérések miatt – célszerűnek látom egyenkénti és részletes bemutatásukat.

A levéltári források közül keletkezési idejét tekintve legkorábbra a tárnokjogot tehetjük, amelynek eredeti példányát 1489-ben vetették papírra,¹⁵ viszont az általam használt másolat minden bizonnyal a 17. század második feléből származik. Az első írott oldalnak egy része hiányzik, de így is kiolvasható a következő felirat: „[P]RA[E]FATIO IN LIBRVM THAVERNICALI L.S.”.¹⁶ A lapok számozása egységes, ceruzával írt arab számok a lapok felső sarkaiban. Az első oldaltól a 11. oldalig kizárólag latin nyelvű szöveggel találkozunk, majd ezt követően a bal oldalon megjelennek a jobb oldali latin articulusok magyar fordításai. A fordítást nagy valószínűséggel 1659. március 28-án kezdték el, mivel ez a dátum lapszéli jegyzetként is szerepel a 13. oldalon, ahol a fordítás elkezdődik. Összesen 124 oldalt tartalmaz, de a magyar nyelvű fordítás a 101. oldalon megszakad. A könyvben lévő articulusokat tartalmi szempontból nagyobb részekre osztották és a várost vezető testület tagjainak megválasztásától egészen a város lakosaira kiszabható büntetésekig részletes előírásokat tartalmaz. A tárnokjogban rögzített büntetési formákat kezdetben csupán fogódzónak használtam az általam vizsgált korszakot megelőző időszak büntetési módozatainak megismerésére, azonban a 18. századi tanácsí jegyzőkönyveket olvasva bebizonyosodott, hogy ha nem is túl nagy mértékben, de inspirálódhattak a büntetések kiszabását illetően – erre a későbbiekben részletesebben kitérek.

A második és legterjedelmesebb forrás az 1753–1759-es éveket felölelő tanácsí jegyzőkönyv, amely szintén a Nagybánya város levéltára megnevezésű fondban található.¹⁷ Az összesen 394 számozott oldalt tartalmazó könyv kettős oldalszámozással van ellátva. Az eredeti,

¹⁴ Román Nemzeti Levéltár Máramaros Megyei Hivatala (Serviciul Județean Maramureș al Arhivelor Naționale Române, a továbbiakban RNLtMMH), Nagybánya város levéltára (Fond nr. 1, Primăria orașului Baia Mare, a továbbiakban Nagybánya város levéltára), F.1., 283-as leltár, 4. szám; 13. szám; 35. szám. A forrásokért és szakmai tanácsokért köszönet dr. Sütő Kálmán Zsoltnak.

¹⁵ A keletkezés idejére az irat második oldalán szereplő felirat: „1489” utal.

¹⁶ Nagybánya város levéltára, F. 1., 283-as leltár, 4. szám. 1. o.

¹⁷ Nagybánya város levéltára, F. 1., 283-as leltár, 13. szám. 394 o.

tintával írt számozás a jegyzőtől származhat, a későbbit viszont utólag ceruzával írták rá. Az esetek rögzítése során az eredeti számozást csak a 18. oldalig alkalmaztam, mivel minden évben újrakezdődött az oldalszámozás, emellett az eredeti számozást is áthúzták. Bár a városi tanácsi jegyzőkönyvek kivételes történeti forrásértékkel bírnak és önmagukban alkalmasak arra, hogy mélyebb vizsgálatnak vessük alá őket és a későbbiekben akár egy-egy tanulmány külön alapját képezzék, mégis ajánlott és szükséges is más levéltári forrásokat bevonni a vizsgálódásba ahhoz, hogy minél teljesebb és összetettebb képet nyerjünk.

Kiegészítő forrástípusként a testamentumokra esett a választásom, mert egyaránt lehetővé teszik a bennük rejlő információk kvantitatív és kvalitatív szempontok szerint történő feldolgozását, továbbá alkalmasak érzelm- és családtörténeti kutatásokra. A már említett levéltári fondban található 217 oldalas nagybányai Testamentumos könyv¹⁸ különlegesnek mondható, mivel ez az egyetlen, amelyik épségben megőrződött Nagybánya viszonylatában. Ez fogja össze az 1760–1786 közötti időszakból származó, a jegyző által bemásolt, megközelítőleg 65 különálló testamentumot és néhol kiegészítéseket. Írásképét tekintve háromnál több különböző kézírást állapíthatunk meg, viszont egyesek idővel ismétlődnek. A végrendeletek törzsszövege magyar nyelvű, de latin részekkel és magyarosított latin kifejezésekkel tűzdelték. A bevezető, valamint záró formulájuk egészében latin nyelvű. Jelen dolgozat terjedelmi korlátai nem teszik lehetővé, hogy külön kitérjek a testamentum szerkezeti felépítésének bemutatására, azonban a 2021-ben megrendezésre került Erdélyi Tudományos Diákköri Konferencián bemutatott dolgozatomban már részletesen ismertettem.¹⁹

Ami az említett források feldolgozási folyamatát illeti, első lépésben a levéltárból befényképezett anyag számítógépen történő teljes körű átolvasására került sor, de a pontos visszakereshetőség miatt már az első olvasás során papír alapú jegyzetek is készültek, ahol rögzítésre kerültek a feldolgozásra szánt esetek bejegyzés- és oldalszámai, a keletkezés éve, az elkövető vagy testáló neve, valamint rövid, egy-két soros tartalmi kivonat. A dolgozat terjedelmi korlátai miatt a rendelkezésemre álló jegyzőkönyvekből elhagytam a kutatás szempontjából nem releváns, túl rövid és információszegény bejegyzések feldolgozását, de amelyek a későbbiekben akár önálló témaként is tárgyalható ügyeket tartalmaznak. A tanácsi jegyzőkönyvekből és

¹⁸ Nagybánya város levéltára, F. 1., 283-as leltár, 35. szám. 217. o.

¹⁹ Csoma Nikol: *Érzelmek és családon belüli kapcsolatok a 18. századi nagybányai testamentumok tükrében*. XXIV. ETDK dolgozat kézirat. Kolozsvár, 2021. 9–13. o.

testamentumokból hasznosítható információkat az átláthatóság növelése érdekében külön adatbázisokba vezettem be, így mindegyik forrástípust a lehető legtöbb szempont szerint tudtam megvizsgálni és jelölni a személyek közötti kapcsolatokat.

Következő lépésként a már kiválasztott jegyzőkönyvi eseteket és testamentumokat átírtam, valamint elkészítettem tartalmi kivonataikat. Mivel a dolgozat során több esetben idézni fogom az átírt forrásokat, illetve néhányuk megjelenik a dolgozat végén szereplő mellékletben is, indokolt az általam követett átírási szabályok ismertetése. Az átírás során igyekeztem a forrást eredeti voltában megtartani, ezért teljes átírásra törekedtem. Mindhárom levéltári forrástípus esetében a család-, helység-, utcanéveket és a latin vagy magyarosított latin kifejezéseket betűhíven közöltem, a szövegbeli rövidítések feloldását és az esetlegesen megsérült szövegrészek kiegészítéseit szögletes zárójelbe tettem.

Bár dolgozatomban döntően a 18. század második felének nagybányai polgáira esik a hangsúly, más városok polgárainak eseteit tanulmányozva igyekeztem a kutatást tágabb keretekbe helyezni, illetve bevontam a vizsgálatba olyan esettanulmányokat a 17. századi nagybányai tanácsi jegyzőkönyvekből, amelyek által sikerült kimutatni két század, a 17. és 18. században kiszabott büntetések közötti folytonosságot és eltéréseket.

3. Házastársak közötti viszony Nagybányán a levéltári források tükrében

Ami a házastársak közötti érzelmek és intim kapcsolat kérdéskörét illeti, az elmúlt évtizedekben a témát behatóbban tanulmányozó szakemberek változatos forrástípusok vizsgálatával, többféle megközelítési módot alkalmazva, egymástól eltérő eredményekről számoltak be.²⁰ Az észérvekre alapozó modell hívei (Michael Mitterauer vagy Reinhard Sieder) szembetalálták magukat Richard van Dülmen álláspontjával, aki a 20. század utolsó évtizedében olyan verseket tanulmányozott, melyek központi témáját a nászággy örömeinek ecsetelése jelentették. Megfigyeléseinek eredményeként arra a következtetésre jutott, hogy a házastársak között lévő érzelmi kapcsolat és testi érintkezés célja nem csupán a törvényes örökösök nemzése volt.²¹ Ugyanő hívta fel a figyelmet arra az érdekes jelenségre, mely szerint számos írás született a házasság előtti szexuális szokásokról, viszont annál kevesebb a házastársak közötti intim kapcsolatokról. Ennek egyik legfőbb oka valószínűleg a kor társadalmának konzervatív és tartózkodó magatartása a testiség és szexualitás témaköreihez. Majd a levéltári források érzelemtörténeti szempontból való alapos tanulmányozásának köszönhetően, mintegy paradigmaváltásként, reflektorfénybe kerültek az addig tabunak számító házastársi viszonyok.²²

A városi hatóságok legfeljebb akkor láthattak bele egy házasságba és annak működésébe, ha a házastársak közötti kapcsolat olyannyira elmergesedett, hogy külső segítség nélkül már lehetetlen volt kezelniük a problémát. Nagyon ritka az olyan eset, amikor polgári közegeből a házastársak egymáshoz fűződő viszonyáról írásos dokumentum maradt fenn.

Bár Dorothea Nolde véleménye szerint a felek közötti konfliktusok egyik legmeghatározóbb oka a szexuális életben gyökerezett, kijelentését a források teljes egészében nem támasztják alá. Michaela Schmölz-Häberlein kiterjedt vizsgálata alapján a családi konfliktusok forrása inkább anyagi okokra vezethető vissza,²³ mintsem a gyermektelenségre, ezt

²⁰ Várkonyi Gábor: Házasság és nyilvánosság a 17. századi Magyarországon – a társadalmi tér vizsgálata. *Századok*, 153 (2019). 2. sz. 251–264. o.

²¹ Géra Eleonóra: *Házasság Budán – Családtörténetek a török kiűzése után újjászülető (fő)városból 1686–1726*. Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Bp., 2019. 59. o.; Péter Katalin: *Házasság a régi Magyarországon*. 117–122. o.

²² Dülmen, Richard van: *Kultur und Alltag in der Frühen Neuzeit. 1. Das Haus und seine Menschen 16–18. Jahrhundert*. Beck, München, 2005.; Dülmen, Richard van: *Kultur und Alltag in der Frühen Neuzeit. 2. Dorf und Stadt*. Beck, München, 2005., apud Géra Eleonóra: *Házasság Budán*. 59. o.; Erdélyi Gabriella: *Házasság a késő középkori és kora újkori Magyarországon*. (letöltés dátuma: 2022. 04. 17.)

²³ Luef, Evelyn: „und vom drohen sey noch niemand gestorben”. Häusliche Gewalt im 18. Jahrhundert. In: Schmidt-Voges, Inken (Hg.): *Ehe, Haus, Familie: soziale Institutionen im Wandel 1750–1850*. Böhlau, Köln – Weimar – Wien,

az általam feldolgozott levéltári források is tanúsítják. *Fony Klára és Bodolai János* közös házastársi végrendeletét olvasva megtudjuk, hogy házasságuk gyermektelen volt, a köztük lévő egyetértés bizonyítékeként elrendelték, hogy az egyik fél halála esetén minden ingó és ingatlan vagyonuk az életben maradt társra szálljon. Jó házastársként életükben gondoskodnak egymásról, de Klára asszony még halála után is igyekszik férjének a mindennapokban támaszt nyújtani és ezzel Tordai Ferencné bízta meg, aki ezért cserébe még egy darab szőlőt is magáénak tudhat.²⁴

Mindkét nemnél egyaránt a jóindulat jeleként értelmezték, ha a házastársuk betegségük idejére mellettük maradt és gondoskodott róluk. A jó férj nem sajnálta a költségeket beteg felesége gyógyíttatására, a feleségek pedig önmaguk ápolták szeretett férjeiket.²⁵ Mivel a korszakban az egyik fél kimaradása a munkavégzés alól többnyire fizetett alkalmazottak felvételével vált pótolhatóvá, ez esetenként komoly anyagi és szellemi megterhelést jelentett az egészséges fél számára.²⁶ A tévhitekkel ellentétben a korszakban nem volt bevett szokás a napjainkban élő családmóddal, miszerint a feleség kizárólag a háztartási munkákat végzi és a gyerekeket neveli, a férj pedig az egyedüli kenyérkereső a családban. A 19. század előtt a nő és férfi együtt munkálkodott a család megélhetése érdekében, ezért van az, hogy a végrendeletekben gyakori a „velem együtt kereső” megjegyzés, tehát a nő is pénzt vitt a házhoz, így jogosult volt részesedni a férjével közösen szerzett vagyonból.²⁷

1786-ban kelt *Tétsi Kalauz István* végrendelete. Részletessége révén betekintést nyerhetünk a házastársak közös munkálkodásába, végigkövethetjük a család birtokában lévő javak szerzésének folyamatát a férj legénykorától és atyai jussától egészen az Anna asszonnyal való házasság idején szerzettekig. A három darab „jó státusban” lévő szőlőt a borkészítéshez szükséges eszközökkel és gyümölcsös rétet, melyeket még legénykorában kezdett el szerezni, de később felesége is segítségére lett ebben, gyermekei mesterségre taníttatására és kiházásítására hagyja. A bányákban magáénak tudható részek kedvesnek becézett feleségéhez jutnak, és sógorát bízta meg a későbbiekben esetlegesen történő eladás kísérletének tiltásával. Továbbá felesége kap meg

2010. 99–120. o.; Schmöltz-Häberlein, Michaela: *Kleinstadtgesellschaft(en). Weibliche und männliche Lebenswelten im Emmedingen des 18. Jahrhunderts*. Steiner, Stuttgart, 2012., apud Géra Eleonóra: *Házasság Budán*. 59–60. o.

²⁴ Nagybánya város levéltára, F.1., 283-as leltár, 35. szám. 159–161. o.

²⁵ Géra Eleonóra: *Házasság Budán*. 85. o.

²⁶ Uo.

²⁷ Uo. 55–56. o. A szerzett vagyon helyzetét és a házastársak közösen szerzett vagyonuk felett való rendelkezés jogát részletesen tárgyalom itt: Csoma Nikol: *Érzelmek és családon belüli kapcsolatok a 18. századi nagybányai testamentumok tükrében*. 18–29. o.

minden bort, házban lévő ingóságot és más élelmeket is.²⁸ Amíg a Tétsi Kalauz István és felesége, Székely Anna asszony közötti viszonyt harmonikusnak mondhatjuk, ahol a férj megbecsüli felesége munkáját és a gyermekeikről való gondoskodást mindenek fölé helyezi, addig Király András végrendeletéből egy egészen más férj-feleség viszonyra derül fény.

1777-ből származik *Király András* testamentuma, amely által egy olyan ember képe rajzolódik ki, akinek már volt két felesége, most a harmadikkal él együtt. A második feleségével, Bárdos Annával együtt szerzett szőlő felét csak akkor hagyja mostani feleségére, Szabó András Erzsébetre, ha az megbecsüli őt, másik felét az első feleségétől származó lányára, Király Zsuzsannára hagyja. Első feleségéről csak annyit tudunk, hogy Zolnai Pálnak volt az örökbe tartott lánya. Király András meg is jegyzi, hogy első feleségének még apai nevét sem tudta. Utolsó megjegyzése szerint „evel” szerezte a Zsellér utcában lévő mostani házát, de nem mulasztja el megemlíteni, hogy mivel folyamatosan betegeskedett, mást vele nem tudott szerezni. Úgy tűnik, a sok feleség számontartása kissé nehézséget okozott Király Andrásnak, hiszen első bejegyzésében leszögezi, hogy a szőlőt második feleségével, Bárdos Annával szerezte, a második bejegyzésében szól első feleségével szerzett házáról, majd ugyanezen bejegyzés végén már azt állítja, hogy első felesége beteges természete miatt csak a szőlő szerzésére volt lehetősége. Beteges feleségétől maradt lányával szemben kijelenti, hogy az osztálylevél szerint már minden atyai kötelességét teljesítette, kiházásítása költségekkel járt neki és érje be azzal, amit kapott, „*éngem ne forgassék Attyai rendelésem felől*”, főleg ne azok után, hogy a megnevezett rét árának fele az „*Ecclésiát*” illeti, hiszen Bárdos Erzsébet néne ispotályba vonult. Ezeken a megnevezett dolgokon felül minden vagyona a mostani feleségére fog szállni és két lányát ő fizesse ki a házból 15-15 forintig, ezután – apjuk szerint – nincs többé keresnivalójuk ott. András úr összekuszálta a rokoni szálakat, hiszen Király Zsuzsanna nevű lánya az első feleségétől származik, így őt jogilag az anyjával közösen szerzett vagyon egy része illeti, Király Erzsébet pedig a második feleségtől származik, aki a Bárdos Annával szerzett vagyonból kellene részesedjen. A javak felsorolásánál az olvasó számára már világossá válhatott, hogy apjuk összekeverte a feleségekkel szerzett javakat és azt, hogy gyermekeinek a kiházásítás után melyik anyjával közösen szerzett vagyonból kellene juttasson, ha akar. Király András pedig a legegyszerűbb módon oldotta meg a zűrzavaros helyzetet,

²⁸ Nagybánya város levéltára, F.1., 283-as leltár, 35. szám. 208–211. o.

a lakóházból 15-15 forintot adott a lányoknak és kijelentette, hogy ezzel érik be, tőle semmit ne követeljenek.²⁹

A végrendeletekben gyakran egészen kivételes hangnemű és megfogalmazású, már-már vallomáshoz hasonló megnyilvánulásokkal találkozhatunk. Egyértelmű a feltétlen szeretetről való megbizonyosodás, amikor mindenüket a házastársaikra hagyták vagy külön rendelkeztek olyasmiről, ami a korban nem volt megszokott.

Kolosi Erzsébet asszony példáján keresztül egy olyan esetet szeretnék feltárni, ahol két férj után, élete végéhez közeledve, Burján József mellett talált rá a házastársi békére és szeretetre. 1763-ban tett végrendeletében Erzsébet asszony, mivel mindhárom házassága magtalan volt, jelenlegi férjét tette meg főkedvezményezetté és kijelentette, ha férje ismét házasságra lépne és fia születne, öröksége szálljon rá és annak leszármazottaira. Bár előző férjeit is megnevezi, kizárólag Burján József esetében említi meg annak erényeit és a vele szemben tanúsított kedvességét, jóságát. „*Végre Burján Joseff mostani hiv Férjemnek, az eő én mellettem tőt s tapasztal hivségiért éjeli nappali szorgalmatos gondviselésiért, és fáratságáért...*”.³⁰ Annak kihangsúlyozása, hogy férjével békességben és szeretetben éltek egymással, mintegy megerősítésként és magyarázatként szolgált döntésére. Ennek legfőbb célja férjének védelmezése volt a rokonokkal szemben: „... *hogy azért támadható jövőendőbeli Törvénykezésnek, vagyis inkább bajoskodásnak mostani Férjem iránt kinek is naprol napra tapasztalom öregségemben igaz hozzám mutatandó szeretetit, és hivségét akadályt tegyek ...*”.³¹

Nagy közönségre találtak azok a szórakoztató olvasmányok és színdarabok is, amelyek a házastársi konfliktusokat, a férj és feleség közötti botrányokat domborították ki. Német területen előszeretettel adtak elő komédiákat és terjesztettek rölapokat a „harc a nadrágért” vagy német nevén „Kampfes um die Hosen” címmel. Ezeknek a nyomtatott rölapoknak vagy vásári komédiáknak általában jó módú városi polgárok voltak a főszereplőik, ahol a családot összetartó és tagjairól gondoskodó feleségek fellázadtak férjük zsarnokságával szemben. A történetek csak akkor érték el igazán a kívánt hatást, ha a közönség ráismert egy-egy házaspárra a saját környezetéből, hiszen akadtak olyan feleségek, akik férjük szidalmazásával adtak hangot elégedetlenségüknek, de elvéltek voltak olyan férjek is, akik nem tudták kellőképpen titkolni a

²⁹ Nagybánya város levéltára, F.1., 283-as leltár, 35. szám. 166–168. o.

³⁰ Nagybánya város levéltára, F.1., 283-as leltár, 35. szám. 20–21. o.

³¹ Uo.

nyilvánosság elől, hogy otthon bizony az asszony „hordja a nadrágot”.³² Gondoljunk csak Robert Darnton *Nagy macskamészárlására*,³³ melynek kétségkívül több értelmezési lehetősége is van. Mindazonáltal mondanivalója – a népi szokásokon túl – kiterjed a 18. századi inas-mester közötti konfliktusra, egyben lerántva a leplet a mesterné és gyóntatója közötti viszonyról, melyről már feltehetően az egész közösség tud, kivéve a felszarvazott mestert. Bár a szeretett Cirmos megölése világos üzenetet hordoz, egyedül a mesterné érzi mélységesen megalázva magát az inasok cselekedete által. Láthatjuk tehát, hogy a házastársak közötti viszony minden korban beszéd tárgyát képezte a közösségben, olykor gúnyos megjegyzésekkel ingerelve a felszarvazott férjeket vagy a magukat illetlenül viselő feleségeket.

A 18. századi nagybányai férjek még odáig is elmentek, hogy végrendeletükben tették közzé feleségeik „kalandozásait”. *Lipits Antal* nagybányai személy 1770-ben rögzített végrendeletén keresztül egy igen szomorú esetnek lehetünk tanúi, melyből egyértelművé válik számunkra, hogy a Lipits és felesége, Verebési Klára közötti viszony tökéletes példája a házastársi eskü megszegésének és az egymás iránti tisztelet teljes hiányának. De vajon mi lehetett a kiváltó oka kapcsolatuk olyannyira történő megromlásának, mely nyomán a férj teljesen kizárta feleségét az öröklésből és olyan kijelentést tett, hogy „*elégedjék meg a[z] törvényes Dossával, vagy is hit résszel*”?³⁴ „*Hogy mintsem/többé hozzám vissza jöjjön, inkább a[z] kést/ magába veri*” – jelentette ki több esetben népes közönség előtt Klára asszony, akit férje igen súlyos váddal illetett, miszerint házastársi kötelességeit nem teljesítette, tehát nem viselte gondját sem férjének, sem az ő előző házasságából maradt árva gyermekének, sem „pusztás” házának. Többszöri „elmázkálása”, kötelességeinek elhanyagolása és illetlen viselkedése nagy károkat okozott a családnak, de egyben szégyent is hozott férjére, akiről így könnyen elterjedhetett, hogy nem képes feleségét kordában tartani és jó modorra szoktatni. A korban ugyanis a házastársi kötelességek ellátása rendkívül fontos volt, azoknak elhanyagolása és a családfő szavának semmibevétele nagy bűnnek számított. Ilyen körülmények között nem hiszem, hogy meglepetésként érte Klára asszonyt a végrendeletben leszögeztettség. Lipits Antal és Klára asszony példája csak egy a számtalan eset közül, ahol a házastársak közötti viszonyt nem a harmónia és az egymás iránt érzett szeretet vagy tisztelet uralja.

³² Géra Eleonóra: *Házasság Budán*. 61. o.

³³ Darnton, Robert: *Lúdanyó meséi és más tanulmányok*. General Press Kiadó, Bp., 2010.

³⁴ Nagybánya város levéltára, F.1., 283-as leltár, 35. szám. 68–69. o.

A következő fejezetekben kiderül, hogy az egyház által elégnak vélt felebaráti szeretet pótolhatta-e a szerelmet és szenvedélyt egy házasságban, és amennyiben nem, mivel büntették azokat, akik az érzelemmentes házasságból menekülve máshol kerestek vigaszt.

3.1. „Egymással mint az hites házasok úgy éltek”. Paráznaság a 18. századi Nagybányán

Nagybánya szabad királyi város volt, így polgárainak életét a városi magisztrátus által alkotott, a tárnoki jogból inspirálódott és a város szokásjogával kiegészített statútumok szerint határozták meg és irányították.

A város vezetősége által felállított normák követése elengedhetetlen volt ahhoz, hogy a különböző társadalmi rétegekből származó személyek békésen éljenek egymás mellett, a normaszegést, mint a fennálló rend megbontására irányuló cselekedetet szigorúan büntették. Az általam tárgyalt 18. században a jogi és erkölcsi megítélés napjainkhoz képest még szorosabban összefonódott. A társadalom szerint elfogadott értékek egyike a tisztességes és istenfélő, erkölcsös magatartást tanúsító családi élet, és mindenki, aki a közösségben érvényben lévő normák ellen vétett, azt elítélték és kiközösítették.³⁵

A család tisztességének megőrzésére fektetett nagy hangsúly szorosan összekapcsolódik a polgárjog elnyerésének feltételeivel, melyek közül egyik legfontosabb a felnőtt férfiak megházasodása és a közösségben való letelepedésük.³⁶ A paráznaság a boszorkánysággal szemben „reális”, tehát bizonyítható és a társadalomban folyamatosan jelenlevő bűncselekmény, így az országos hatályú jogszabályok mellett egyre nagyobb jelentőségük lesz a helyhatósági szabályozásoknak, amelyek nemcsak a tett büntetésére összpontosítanak, hanem annak kiküszöbölésére is. Ilyen körülmények között Kolozsváron például nem engedélyezik a „rideg legények”, vagyis nőtlen férfiak beírását a városi polgárkönyvbe. Az 1587-ben meghozott határozat szerint nőtlen férfi nem lehet teljes jogú városi polgár.³⁷ Továbbá Kassán is az 1607: 34. számú statútum a házasságra lépés kötelezettségeit írja elő. Annak magyarázata, hogy egyes

³⁵ J. Újváry Zsuzsanna (szerk.): *Társadalom- és életmód-történeti kalandozások térben és időben. A Nyugat-Dunántúli végektől a Kárpátokig*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészeti és Társadalomtudományi Kara, Piliscsaba, 2014. 63. o.

³⁶ Tárkány Szücs Ernő: *Magyar jogi népszokások*. 247–248. o.; Mezey Barna: Büntetőjog és szexualitás. Nemi bűncselekmények a feudális büntetőbíráskodásban. In: *Ámor, álom, mámor*. 244. o.

³⁷ Kiss András: *Boszorkányok, kuruzslók, szalmakoszorús paráznák*. 26. o.

városok miért tartották ennyire fontosnak, hogy polgáraik házasságban éljenek, igen egyszerű, meglátásaik szerint ugyanis a házasságban élő ember kevesebb eséllyel fog paráználkodni, így nem bontja meg a fennálló rendet.

Hasonlóan Kassához, Sopronhoz, Budához vagy Kolozsvárhoz, Nagybányán sem szabott gátat a házasság a paráznaságnak és házasságtörésnek. De mikor beszélünk paráznaságról és mikor házasságtörésről? Valójában igen vékony határ húzódik e kettő között, sokszor egyszerre több megnevezéssel is találkozhatunk (például fajtalankodás, vadházasság a paráznaság esetében), de abban minden korszakban egyetértettek, hogy mindkettő súlyos erkölcsi bűnnek minősül és példás büntetésükkel igyekeztek a közösség többi tagját elrettenteni az ilyen vétkek elkövetésétől.³⁸ Kállay István megfogalmazása szerint: „*Paráznaságon a nemi erkölcs elleni cselekmények igen tág körét, elsősorban mégis a házasságon kívüli nemi életet [...] értették*”.³⁹ De egyaránt paráznaságnak számított a vadházasság, a házasság előtti nemi élet és a házasság hamis ígéréteivel kicsikart szexuális kapcsolat is. Hasonlóképpen nehéz a kurválkodás és paráznaság fogalmak valós jelentései közötti különbségtétel, annál is inkább, hogy a gyakorlatban maguk a bírák sem tették meg mindig ezt.⁴⁰ Házasságtörésről pedig akkor beszélhetünk, ha mindkét fél, de legalább az egyik házasságban élt a paráznaság elkövetésének pillanatában. Ami a büntetés kiszabását illeti, az egyházi bíróság is bekapcsolódhatott, de erre a gyakorlatban csak akkor volt példa, ha az egyik fél a házasságtörésre hivatkozva válást szeretett volna kezdeményezni; amennyiben továbbra is együtt akarták folytatni házaseletüket, akkor a városi tanács által kiszabott büntetés lépett érvénybe.⁴¹

A paráznaság bűnként való megjelenésével már az ótestamentumi szövegekben találkozhatunk, ahol a Tízparancsolat egyikeként szerepel.⁴² Erdélyben is hatályban voltak a Szent István királytól II. Lajos király haláláig elrendelt törvények, egészen a Magyarországtól való kiválásig. Szent László király Dekrétumainak Első Könyvében találkozhatunk a parázna asszony megölésére vonatkozó articulussal, miszerint „*Valaki mással paráználkodó feleségét megöli, Istennek adjon számot róla; és ha kedve tartja, vegyen mást feleségül*”, de ha a megölt asszony

³⁸ Szentí Tibor: *Paráznák. Feudalizmuskori (1723–1843) szexuális büntetőperek*. [Szerző kiadása], Hódmezővásárhely, 1993. 3. o.; Horváth-Bálint Petra: *Mindennapi élet Heves és Külső-Szolnok vármegyében (1750–1850). Büntetőperek történeti néprajzi vizsgálata*. Doktori disszertáció, Kézirat. ELTE, Bp., 2009. 115. o.

³⁹ Kállay István: *Városi bíraskodás Magyarországon 1686–1848*. Osiris Kiadó, Bp., 1996. 211. o.

⁴⁰ Uo. 215. o.

⁴¹ Uo. 221. o.

⁴² Kiss András: *Boszorkányok, kuruzslók, szalmakoszorús paráznák*. 23. o. A paráznaságot gyakran vezetik vissza a Tízparancsolat egyikének megszegésére, ezzel kapcsolatban számos könyv és tanulmány látott napvilágot. Példaként lásd Semlyén István: *Szerelem, házasság, család*. Kriterion, Bukarest, 1987.

családja a férj ellen fellépne, az ügyet vigyék bíró elé és vizsgálják ki, hogy valóban tudtak-e a szomszédok vagy mások az asszony parázna élete felől vagy sem.⁴³ Kálmán király Dekrétumainak Második Könyve szintén szentel egy bejegyzést a parázna férjes asszonyoknak: „*Ha valaki az ő felesége paráznaságát törvény előtt bizonyítja meg, tartson az asszony bűnbánatot, és annakutána békéljenek meg, ha kedvök tartja; máskülönben maradjanak házasságkivül*”.⁴⁴ Az *Approbatae Constitutiones Regni Transylvaniae* már egy sokkal kegyetlenebb büntetési módról számol be, hiszen a XXI. articulus értelmében a nős paráznák halállal lakoltak. A nőtlen paráznák, ha egymást el nem veszik, ne válthassák meg büntetésüket bírsággal, hanem vesszőzzék meg őket, majd kövessenek eklézsiát, ha összeházasodnak, akkor a vesszőzéstől megmenekülnek, de az eklézsiakövetés továbbra is fennáll.⁴⁵ Míg Magyarországon Werbőczy István Hármaskönyve csupán a szokásjog szintjén maradt meg, addig Erdélyben törvénykönyv erejével bírt,⁴⁶ többek között ezzel magyarázhatjuk azt, hogy ami a paráznaság 18. századi büntetési formáit illeti, hozzá legközelebb a Werbőczy István-féle Hármaskönyvben rögzítettek állnak.

Nagybányán ebben a korszakban már valamelyest enyhültek a körülmények, szemben a 15. században rögzített tárnokjogban leírtakkal, ahol a 63. oldal 75-ös articulusa a „*Házasságbeli Ferfinak, s Asszonyiállatnak paráznaságokrul*” címszó alatt a következőképpen ítélezik: ha egy asszony, akinek hites férje van házasságtörést követ el egy szintén házas férfival és az asszony férje rajtakapja őket, akkor megölheti mindkettőt. Ha nem képes rá, be kell zárni őket és szólni a bírónak, majd akasztófa alá vinni mindkettőt és egymással összekötözve, egymásra fektetve egy ásott sírba vagy verembe átdöfni őket egy karóval, aztán elevenen elföldelni, amíg még

⁴³ Závodszy Levente: *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai.* Szent István Társulat Tud. és Irod. Osztálya, Bp., 1904. 71. o. https://rcin.org.pl/Content/8318/PDF/WA308_14762_II15822_SZENT-ISTVAN_I.pdf (megtekintés dátuma: 2022. 04. 17.).

⁴⁴ Závodszy Levente: *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények.* 111. o.

⁴⁵ *Approbatae Constitutiones Regni Transylvaniae:* P3, T47, A21, F131.: https://library.hungaricana.hu/hu/view/RMK_I_0878/?pg=142&layout=s (megtekintés dátuma: 2022. 04. 10.); Márkus Dezső (szerk.): *Magyar Törvénytár 1000–1895. Werbőczy István Hármaskönyve – Corpus Juris Hungarici.* Millenniumi emlékkiadás 2. Franklin-Társulat Magyar Irod. Intézet és Könyvnyomda, Bp., 1897.) https://adt.arcanum.com/hu/view/Eltekonyvek_BE_4107_03/?pg=173&layout=s&query=par%C3%A1zna (megtekintés dátuma: 2022. 04. 09.)

⁴⁶ Márkus Dezső (szerk.): *Magyar Törvénytár 1000–1895. 1540–1848. évi erdélyi törvények – Corpus Juris Hungarici.* Millenniumi emlékkiadás 3. Franklin-Társulat Magyar Irod. Intézet és Könyvnyomda, Bp., 1900. 14. o. https://adt.arcanum.com/hu/view/Eltekonyvek_BE_4107_03/?pg=13&layout=s&query=1563 (megtekintés dátuma: 2022. 04. 10.)

lélegeznek.⁴⁷ Különbséget tesznek továbbá a mezőn, réten, szőlőben, kocsmában és házban elkövetett parázнасág vagy házasságtörés és nemi erőszak esetében.⁴⁸ Ugyanakkor folytonosság mutatható ki az 1694-es nagybányai tanácsí jegyzőkönyvben szereplő házasságtörési ítélet és a 18. században alkalmazottak között. Fülly Mihály káromkodása és házasság elleni vétke tanúk által bizonyított lett. Eredeti büntetése szerint a Kákás mezőre kellett volna kivinniük és ott agyonkövezzék őt, de mivel sokan kezeskedtek érte, megkegyelmezték neki és nyilvános megszégyenítésre, valamint egy évi a városból való kitiltásra változtatták az ítéletet. A megszégyenítés módja hasonló a 18. században alkalmazottakhoz, ugyanis bűnét kikiáltották és kezében jelképes két kövel kísérte ki a hóhér a városból.⁴⁹

Láthattuk, hogy a középkorban még gyakran alkalmazott büntetési mód volt a házasságtörő kivégzése, viszont a 18. században a kiszabott büntetést a vétkező lelki üdvének és önmagának megjobbítására, másoknak példájára szabták ki. A nőkre általában pénzbüntetést, megszégyenítést, vesszőzést vagy kitiltást róttak ki, de voltak kivételes esetek, amikor büntetésüket pénzen megválthatták. 1754-ben *Orosz Tekenő-Vájó Vaszilné* hiteles tanúk vallomása szerint rút és botránkoztató gyanús férfi személlyel társalkodott és ezen társalkodásból adódóan ki lehetett nyomozni az elkövetett gonosz cselekedetet. Mivel „tudva vagyon” ezen asszony tisztátalan erkölce, 30 pálcaütést kell elszenvedjen, de kérésére, melynek célja a nyilvános szégyentől való megmenekülés, 12 forintért megválthatja testi büntetését. A férfiak esetében megmaradtak a pénzbüntetésnél, esetleg közmunkára kötelezték őket,⁵⁰ de Nagybányán a büntetést nem mindig tudták pénzen kiváltani, hanem a Deresben vagy a Kákás mezőn botozták meg őket.

Az előszeretettel alkalmazott erkölcsi és nyilvános megszégyenítés során igénybe vett eszközök tárháza olyannyira kiterjedt volt, hogy a legsötétebb fantázia sem szabott gátat neki. Így történt, hogy 1754-ben Nagybányán, a két évvel Várad környékéről ide telepedett *Öveges János* házas személy és *Kővári Jánosné* özvegyasszony huzamosabb ideje tilalmas testi viszonyt folytattak. A tanácsí jegyzőkönyvből kitűnik, hogy *Öveges Jánost* már a közelmúlt esztendőben is pénzbeli büntetés által a városi tanács részéről megintették, de ekkor még nem volt világos a tanács

⁴⁷ Nagybánya város levéltára, F. 1., 283-as leltár, 4. szám. 63. o. 75. art.; hasonló ítélettel találkozunk Buda város jogkönyvében is, lásd: Blazovich László – Schmidt József (közreadja): *Buda város jogkönyve*. I–II. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 2001. II. 290. §, 467. o.

⁴⁸ Kovács Kiss Gyöngy: „Szerелеmből” – a törvény elé. *Korunk*, 27 (2016). 12. sz. 14–19. o.

⁴⁹ Nagybánya város levéltára, F. 1., 283-as leltár, 6. szám. 31. o.

⁵⁰ Kállay István: *Városi bíraskodás Magyarországon*. 212. o.

számára bűnük súlyossága, az csak most, a két vétkes vallomásából derült ki, hogy a viszonyukból származó, már húshagyókedd hetében megszületett gyermeket egészen idáig idegen helyeken bűjtatták. A férfi nős parázna mivoltáért halált érdemelne és ennek éreztetésére a pallost a feje felett megforgatják, ezután a pellengérnél a hóhér által 50 ütést mérnek rá és a város határáról proscibálják, tehát kitiltják a városból. Az asszony számára enyhítő körülmény lenne, hogy szabad személy, de mivel elejétől fogva gyanús volt és gyakorlott parázna, ezért az ítélet szerint egy hétig a kalitkában kell szenvedjen, ezután a porkoláb 30 ütést mérjen rá bikacsökkel,⁵¹ koszorúval a piacot kerülje meg, így mutatva elrettentő példát mások számára.⁵²

A megszegyenítés mindig nyilvános tereken, általában a város piacterén történt, ezt fokozták különböző kellékek igénybevételével: a kézben tartott égő gyertyával,⁵³ vagy a fejükre helyezett szalmakoszorúval. Vasárnaponként a templom elé állították őket, hogy mindenki megvetését fogadják.

Ha súlyos erkölcsi bűnről volt szó, nem idegenkedtek a megterhelő testi fenyítéstől. A kialakult szokások szerint a bűn súlyossága és az alkalmazott fenyítőeszköz összhangban volt egymással. Ennek értelmében tettek különbséget a vessző, a pálca, a bot vagy a korbács között. Gyakran a kirótt ütések felosztották több részletbe, hogy az illető személy ne haljon bele az ütés során szerzett sérüléseibe, vagy magának a vesszőnek, pálcának a milyenségét is meghatározzák, mint *Rek József és Mészáros Erzsók* paráznasági ügye esetén. 1754-ben Rek József fogságban lévő személy Mészáros Erzsók házas személlyel fényes nappal több borozó szeme láttára folytatott parázna tevékenységet. A hiteles szemtanú által elbeszélt adatok alapján tisztán látszottak a szeméremtestek egymásban való léte, mely megbotránkoztatta az embereket. Mivel ekkora botránkoztatást és vétket követtek el, súlyos büntetésben részesültek. A menyecskét csak az mentette meg a haláltól, hogy férje már nem volt életben, így kimondták, hogy pellengérhez kötözve hóhér által 50 nyírfa vessző ütést mérjenek rá és tollas-szalmás koszorú alatt minden tíz lépés után újítandó egy-egy ütést mérjenek rá, így kerülje meg a piacot és a városból kísérik ki, a

⁵¹ Magyar etimológiai szótár: bikacsök = ‘a bika szárított és kitömött hímvesszejéből készült korbácsféle fenyítőeszköz’. A szó csök eleme török eredetű: oszmán çök, csuvas csög, tatár csük (‘hímvessző’). <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-etimologiai-szotar-F14D3/b-F1794/bikacsok-F18D4/> (megtekintés dátuma: 2022. 04. 10.)

⁵² Nagybánya város levéltára, F. 1., 283-as leltár, 13. szám. 48. o. 69. bejegyzés.

⁵³ Sokatmondó, hogy az Apafi kori viseletalbum is gyertyával és vesszőseprővel a kezében, mezítelen fél lábbal ábrázolja a penitenciára készülő szajhát. *Régi erdélyi viseletek. Viseletkódex a XVII. századból.* Előszó: Jankovics József. Tanulmányok: Galavics Géza, R. Várkonyi Ágnes. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1990, 66. kép: A templomban a gyülekezet előtt vezeklő szajha. (Lásd a Mellékletben)

határtól pedig proscribálják. A férfi szabad személy lévén, hogy ne rekesztessék el életének módjától, szégyenletes botütés által a Deresben 50 botot mérjen rá a porkoláb és adjon *reversalist*, vagyis hitlevelet.⁵⁴

Reverzális, tehát írásos hitlevél adására kötelezték *ifjabb Molnár Jánost* is, aki 1754-ben elszökött *Talpas János feleségével*. Kapcsolatuk halmozottan vétkes: a szökés előtt is viszonyt folytattak egymással, aztán férjétől elszökött az asszony egy másik férfival, amely már önmagában a házasságtöréssel egyenértékű,⁵⁵ majd vele, mint hites társával úgy élt. De úgy tűnik, a legény elhamarkodottan döntött a partnert illetően és ismét vissza szeretne jönni a városba, ahová csak reverzális adása által jöhet, melyben írásban rögzítik, hogy „*ez mostani Szent Péter Bőjti után legottan megházasodik*” és soha tilalmas társalkodást nem fog folytatni, emellett 12 forintot fizessen bűnös cselekedete miatt.⁵⁶ Amennyiben ismét elkövet hasonló tetteket, hóhér kezébe fog kerülni. Ifjabb Molnár János esetén keresztül tetten érhetjük a városi tanács hatalmát, mellyel a közösségben uralkodó normákat védelmezik, hiszen kötött időn belül házasságra kényszerítik a legényt, ezzel kísérletet téve a Talpas Jánosnéval kialakított tilalmas viszony folytatásának megakadályozására. Annak ellenére, hogy az asszony a törvény előtt súlyosabb bűnöket követett el, mégsem említik, hogy büntetést mértek volna rá. Ezt valószínűleg azzal magyarázhatjuk, hogy a férj megbocsátotta felesége tettét és visszafogadta magához, vele továbbra is házaseletet akarván élni. A korban gyakoribb volt, mint gondolnánk, hogy a felek visszafogadták házasságtörő társaikat, de ezzel egy időben kötelezték magukat arra, hogy teljes mértékben fátylat borítanak a történetekre és bár, ha még egyszer házasságtörés vádjával illetik társukat vagy akár tetten is érik őket, nem kezdeményezhettek erre hivatkozva válást, ezt mégis meglepően sokan vállalták.

A „szarvasbűnök” vagy „cégéres bűnök” esetén a tanúk szerepe nagyon fontos, hiszen vallomásaik leplezik le az elkövetőket, olykor igen részletekbe menően. Ugyanakkor a szemtanúk eldönthetik, hogy vallomást tesznek-e vagy hallgatnak, és ezzel bűnrészessé válnak. Néha azonban azt, hogy valaki tanú vagy bűnrészes lesz, csak az események véletlenszerűen történő alakulása határozza meg. Nem volt ez másképp 1757-ben sem, ahol Dienes István nagybányai lakos *in figura iudicii* letett hite által vallotta, hogy a felső-bányai korcsmáros Porcs József a múlt pénteken, miután Debreczeni Istvánné házában boroztak és mindenki lefeküdt, Luzfalusi Bertalan Gavrila

⁵⁴ Nagybánya város levéltára, F. 1., 283-as leltár, 13. szám. 184. o.

⁵⁵ Kállay István: *Városi bíraskodás Magyarországon*. 224. o.

⁵⁶ Nagybánya város levéltára, F. 1., 283-as leltár, 13. szám. 44. o.

feleségével egymást tapogatták, majd a holdvilág fényét kerülve kimentek a házból, de Dienes István utánuk ment, mire azok gyanút fogtak és visszamentek a házba. Ott „*az Pad Végénél lévő Eczetes Berbenczére dűjtött említett Asszonyal Nyilvánosságosan paráználkodott, in flagranti meg is kapattatván meg köttetett*”. Debreczeni Istvánné és Abadi András vallomástételéből egyértelművé vált, hogy a megfogott ember Dienes Istvánnak 3 máriást ajánlott és akár többet is hajlandó lett volna a békesség kedvéért, sőt, maga a vétkező sem tagadta bűnét, csupán annyit mondott, hogy nem emlékszik rá. A delikvens említést tesz arról, hogy mikor lefeküdtek a nő már pénzt kért tőle és adott is neki. Tettük súlyosságát növeli, hogy mindkettőnek házastársa van, így azok „conditiojokat” figyelembe véve, 20-20 forintra büntették őket.⁵⁷ Hogy Dienes István elfogadta volna a hallgatásért cserében felajánlott 3 máriást, a többi vendég megjelenése okán már sosem tudjuk meg, de mindenesetre megmenekült egy szép összegű büntetés kifizetésétől, amennyiben rábizonyítják a megvesztegetési kísérletet.

3.2. Visszaeső paráznák

Bár a házasságtörést a 18. században már nem élve elvermeléssel büntették, igyekeztek büntetésbeli különbséget tenni az egyszeri és a visszaeső paráznák között.⁵⁸ Az általam vizsgált 1753 és 1759 közötti időszakban összesen 29 paráznasági és házasságtörési esetet jegyeztek le Nagybányán a tanácsi jegyzőkönyvbe. A 29 esetből legalább 9 eset visszaeső parázna vagy házasságtörő személyhez köthető. A terjedelmi korlátok nem teszik lehetővé, hogy az összes esetet egyenként ismertessem, azonban néhányat a legérdekesebbek közül mégis bemutatnék.

1753-ra *Szilágyi Józsefné Konyári Éva* esete már többször felmerült a „Magistratualis Inquisitio” előtt, mivel gyanús és botránykeltő magaviseletet tanúsított. A vádat hites tanúk állítják, vallomásuk szerint a *Váradi* nevű *csizmadia legény* több esetben éjjel-nappali látogatásokat tesz az asszonynál. Csizmáját lehúzza magára és csak reggel hagyja el a házat, ahol a szintén settenkedő asszonnyal boroznak és a hálószobában, mint hites férjével, olyan dolgokat művelnek. Egy ilyen alkalommal a férj is megérkezett és ott találta a legényt feleségével. A férjet nem érthette nagy meglepetés, hiszen reakciója igen nyugodt és „rutinos” volt, egyszerűen „ki igazítván” a legényt, megintette feleségét. De a tanúk szerint a feljebb múlt esztendőben a

⁵⁷ Nagybánya város levéltára, F. 1., 283-as leltár, 13. szám. 266. o. 141. bejegyzés.

⁵⁸ Mezey Barna: Büntetőjog és szexualitás. Nemi bűncselekmények a feudális büntetőbíráskodásban. In: *Ámor, álom, mámor*. 248. o.

Debrecen felé vezető úton Apánál egy Császi nevű ifjú legénnyel egy kocsiban hált az asszony, kinek állítása szerint csak az eső miatt menekült oda. A történet egészen hihetőnek tűnik addig a pontig, amíg ki nem derül, hogy a szemtanú, aki beszámolt az esetről, a kocsi alatt lévő Miszti Mihályné asszony volt. A magisztrátus meg is jegyzi, hogy az eső elől nem a legényt kellett volna a szekérbe maga mellé fogadja, hanem a szekér alá menekülő asszonyt. Miszti Mihályné asszony olyannyira elunta a szekér alatti várakozást, hogy azt hihetnénk, szorgalmas jegyzetelésbe kezdett, mert a későbbiekben olyan részletes képet festett le a szekérben történekről, akár egy oknyomozó újságíró. A tanúskodó asszony vallomásából megtudjuk, hogy a testek tilalmas közösködése miatt még a szekér is „annak rendi szerént” lógott. Konyári Éva asszonyt nem viselte meg túlságosan a róla adott beszámoló, hiszen nem ez volt első kalandja a vásárba vezető utak során. A szatmári vásárok két, éjjeli táncolások és dorbézolások miatt az iskolából kicsapott deákkal egészen Bányáig eljött, egyikükkel Tótfaluban csókolózott és enyelgett, de szerencsájük, hogy alattomban elosontak, mert ha nem, a helyiek kezére kerülnek. Szatmáron pedig egy másik csizmadia legénnyel hált együtt, aki később dicsekedett is, hogy „*duplás eszköze volna a[z] Deliqvensnek*”. Az ítéletet hozó bíró már korántsem rajongott a kalandos történet folytatásáért és az eredeti ítélet szerint Isten és ember törvénye szerint is halállal lakolna. Azonban Konyári Évát mindezek ellenére kedves férje ura igencsak szerethette, mert kezeskedett érte, így másoknak üdvösséges példájára megúszta 3 napi áristommal és az élő homágiumának letétele utáni tetemes összeg kifizetésével, mely 100 rénes forintra rúgott.⁵⁹

1753-ban jegyezték fel *Balog Hedviga*, azaz Mák Gergely feleségének esetét is, mely kiegészíti az előző kutatásom során kapott eredményeket.⁶⁰ A nagybányai Testamentumos könyvben szereplő végrendeletek feldolgozása során jutottam hozzá Mák Gergely 1776-ban rögzített végrendeletéhez, melyben feleségét vele együtt keresőnek nevezi és vele együtt közös lányukat, Sárát teszi meg végakarata főkedvezményezettjévé.⁶¹ A házastársi viszonyról kialakított korábbi képet azonban árnyalják az asszony többszörös házasságtörései, az előző esetekre a jegyző által leírt mondatból következtethetünk: „*már elszenvedte tettei miatt a büntetést és maga megjobbításáról Reversalist adott, mégis most Munkácsi Pista nőtlen legénnyel paráználkodik, a józan életű és jámbor lakosok megbontránkoztatására*”. Hedviga asszony félrelépése bőven

⁵⁹ Nagybánya város levéltára, F. 1., 283-as leltár, 13. szám. 8. o.

⁶⁰ Nagybánya város levéltára, F. 1., 283-as leltár, 13. szám. 10–11. o.

⁶¹ Nagybánya város levéltára, F. 1., 283-as leltár, 35. szám. 146. o.

szolgáltathat okot a megütközésre, hiszen éjjel-nappal társalkodnak, itthon, „gazon”, úton, emellett a legény „*szerelmes szókkal megrakott levelet*” küldött Hedvigának, ráadásul egy csizmát is.⁶² Más súlyosbító körülmények arra mutatnak, hogy Isten és ember törvényét megsértve, testi közösködést is folytattak egymással. Úgy látszik, Hedviga asszony már nem volt olyan szerencsés, mint Konyári Éva, hiszen Mák Gergely nem állta útját felesége megszégyenítésének. Büntetése tehát a piac háromszori megkerülése porkoláb kíséretében, bűnének hangos kiáltása alatt és a porkoláb által vitt koszorút a kalitkára tegyék ki, amelyben az asszony estig lesz bezárva. De nem felejtkeztek meg Munkácsi Pistáról sem, akit bűnös társalkodásáért a Deresben végrehajtandó 24 pálcaütésre ítélték. Mák Gergely nagy bánatára, a korban már divat volt a testi büntetés és megszégyenítés pénzen történő kiváltása, így Hedviga asszony a büntetést 15 forint és 3 krajcárért válthatja ki, Munkácsi pedig 12 forintért.

Szilágyi Istvánné Lengyel Kata esetében már szóba sem jöhetett a büntetés pénzen való megváltása, hiszen többszörös házasságtörése *Harangozó József* szabad személlyel nyilvános volt mindenki előtt. A vallomások szerint éjszakának idején ruha nélkül találták őket az ágyban egymás mellett feküdve, melyből világosan látszik, hogy milyen szándék vezérelte őket. Mivel Lengyel Kata már volt korábban is házasságtöréssel vádolva és „fattyat is vetett”, tehát törvénytelen gyermeket hozott a világra, büntetése a Deresben jövő pénteken 25 botütés, egy hét kenyéren és vízen való böjtölés és az ezt követő pénteken ismét 25 botütés. A legény, mivel szabad személy, csak 25 ütést kap a jövő pénteken, de 6 forinttal kiválthatja a büntetését. Emellett mindkettejüket magukról való „szoros reversalis” adására kötelezték.⁶³

Minden irgalom nélkül hoztak ítéletet a Lengyelországból Nagybányára telepedő orosz nők parázna, *Muszkány György* ellen, aki az ítélet meghozatalának ideje alatt fogságban lévő *Szöllősi Mária* házas személlyel a Klastrom Mező szélén levő gazban fényes nappal nyilvános házasságtörést és paráznaságot folytatott. Három hiteles szemtanú látta az aktust és meg is fogták őket aközben. A férfi büntetése a pellengérhez kötést követően a hóhér által elszenvedett 50 vesszőütés, onnan a piacot kerülje meg és minden harmadik lépésnél egy-egy ütést mérjenek rá. Nem csak a városból, de annak határából is üzzék el és a városból örökösen tiltsák ki. Mivel a nő számára enyhítő körülményként szolgált „kórságos nyavajája”, testi büntetés helyett

⁶² A ruhadarabok vagy élelem ajándékozása meglehetősen bensőséges viszonyt sugall. Ezért említik meg külön a feljegyzésekben vagy peres iratokban, ha valaki szeretőjének hasonló ajándékokat adott.

⁶³ Nagybánya város levéltára, F. 1., 283-as leltár, 13. szám. 185. o.

megszégyenítésben és szintén örökös elűzésben részesül. Három hét alatt a piac közepén az „*ollyatén személyek számára készített Kaliczában csupán csak Kenyeren és Vizen böjtölvén Czögérül kitött szalma koszoru alatt, minek utána e[z] szerint idejét kitölti, szalma koszoru fejében tétetvén az Mester⁶⁴ által a[z] Pellengérhez fel állíttassék a[z] kezében adandó Seprüvel mint érdemlett büntetésének jegyével a[z] Piaczot meg kerüllye a[z] szerint nem csak a[z] Városból, s annak határából ki késértessék, de sött örökösön proscibáltassék is*”.⁶⁵

Az itt bemutatott eseteken keresztül meggyőződhattunk arról, hogy a paráznaságért és házasságtörésért szigorú büntetéseket szabtak ki, ahol egyes tényezők csak rontottak a vétkező helyzetén – például, ha idegen városból telepedtek be Nagybányára és előéletük gyanút keltett a városi tanács tagjaiban, míg mások kifejezetten enyhítő körülményekként léptek elő. A leggyakoribb enyhítő körülmény a súlyos testi büntetés vagy az azonnali elűzés esetén a terhesség bebizonyítása, vagyis *impregnatio*, a szoptatás időszaka, testi fogyatékosság vagy olyan esetek, ahol a büntetendő fél egyetlen kenyérkeresőként kellett kiskorú gyermekeit ellássa és a verés ebben megakadályozta volna.

3.2.1. Munkácsi György és Némethi Andrásné

1754-ben Munkácsi György ellen legalább nyolc tanú vallotta, hogy túl szoros kapcsolatot tartott fent a Kis Pénzverő utcában lakó⁶⁶ Némethi Andrásnéval. Néha egész nap együtt voltak, a házban és nyilvánosan is, és egymást igen sűrűn látogatták. A nyolcadik tanú vallomása szerint Munkácsi György volt az, aki a szatmári fogadónál a kazal szalma mellett a megnevezett Némethinével tilalmas testi kapcsolatot folytatott. A büntetés kiszabásánál kiemelik, hogy a törvények szerint csak 20 forintra büntethetik, bár többet érdemelnének.⁶⁷ Az említett Munkácsi Györgyöt és Némethi Andrásnét ezután ismét 20 forintra büntették, de itt már nem részletezték az okokat.⁶⁸

⁶⁴ A „Mester” megnevezés egy céhmestert jelöl; további kutatások szükségesek annak megállapítására, hogy az asszony vagy annak férje melyik nagybányai céhnek lehetett a tagja.

⁶⁵ Nagybánya város levéltára, F. 1., 283-as leltár, 13. szám. 254. o.

⁶⁶ Némethi Andrásné lakóhelyének beazonosítására az 1753–1759-es tanácsi jegyzőkönyv 5. oldalán található Restauratio Decurionum felsorolás szolgáltatja az információt, ott ugyanis Némethi András neve mellett a Kis Pénzverő utcát tüntették fel. Pontosabban lásd.: RNLtMMH, F. 1. Nagybánya város levéltára, 283-as leltár, 13. szám. 5. o.

⁶⁷ Nagybánya város levéltára, F. 1., 283-as leltár, 13. szám. 57. o.

⁶⁸ Nagybánya város levéltára, F. 1., 283-as leltár, 13. szám. 61. o.

Azt hihetnénk, hogy két jegyzőkönyvi bejegyzés és fejenkénti 40-40 forint kifizetés elég volt ahhoz, hogy gátat szabjon a kettejük közötti viszonynak, ennek ellenére 1757-ben Munkácsi György és Némethi Andrásné ügye tovább folytatódik. Ennek előtte már reverzális által kötelezték magukat, hogy többé egymással illetlen társalkodást nem folytatnak, a vakmerő Munkácsi György azonban addig járt, amíg elintézte, hogy az asszony férjének keze alá dolgozhasson és így a munkavállalás miatt gyanakvás nélkül tölthettek időt együtt. Ez pedig lehetőséget nyújtott arra, hogy „a közelmúlt vásár napján solennis⁶⁹ táncba bonyolódtak” és Munkácsi nyilvánosan bokkrétát adott Némethinének. A bonyodalom akkor kezdődött, mikor egy Körösi nevű férfi eltépte a bokkrétát. Ekkor Munkácsi agresszív módon esett neki a férfinek, és már-már vissza kellett fogni, hogy ne vágja fejbe a kezében lévő kancsóval. Mivel ily módon nyilvánossá vált, hogy a tilalmas viszony korántsem szűnt meg, ismét megbüntették őket: Munkácsit 12 magyar forintra a tilalom áthágásáért és 12 magyar forintra az agresszió miatt. De ekkor már a felszarvazott férj szemét is felnyitották a történetek, így ifjú Némethi András tulajdon felesége ellen is kért büntetést, hiszen nyilvánosan megszégyenítette azáltal, hogy az ünnepségen mindenki előtt ismét áthágta a tilalmat.⁷⁰

⁶⁹ Finály Henrik: *A latin nyelv szótára*. Magyar Irod. Intézet és Könyvnyomda, Bp., 1884. alapján: solennis = évenként ismétlődő; ünnepélyes. <https://latin.oszk.hu/cgi-bin3/index.cgi?function=index> (megtekintés dátuma: 2022. 04. 10.)

⁷⁰ Nagybánya város levéltára, F. 1., 283-as leltár, 13. szám. 240. o.

4. Özvegyek érvényesülési lehetőségei a 18. századi Nagybányán

A családtörténettel foglalkozó kutatások eredményei bebizonyították, hogy a premodern családi élet az első demográfiai átmenet után a következőktől eltérő sajátosságokkal bírt.⁷¹ A nyugat-európai családtörténet egyik úttörő személyisége, Peter Laslett figyelt fel a 17. században élő félárvak gyakoriságára.⁷² Magyar vonatkozásban pedig Szende Katalin nevét érdemes említenünk, aki 15. századi soproni és pozsonyi végrendeletek alapján világított rá arra, hogy a végrendelkezők 70%-ának még kiskorú gyermekei voltak.⁷³ A 18. századi felnőttthalandóság mértékét Kováts Zoltán vizsgálta, és kutatási eredményei azt bizonyítják, hogy ebben a korszakban a családok megközelítőleg 50%-ában az egyik szülő, házastársát magára hagyva, még 45 éves kora előtt elhunyt.⁷⁴ Tehát levonhatjuk a következtetést, miszerint a magas felnőttthalandóságnak köszönhetően egyre gyakoribbá válik a gyermekkori félárvaság vagy teljes árvaság, továbbá a megözvegyülések, valamint újraraházasodások száma is növekvő tendenciát mutat.

Az egyik szülő elvesztése elsősorban a családon belüli szerepkörök átrendeződésével és jelentős anyagi, valamint érzelmi forrás kiesésével járt. Ez olyan mértékű krízishelyzetet teremtett, amelyből csakis akkor voltak képesek kilábalni, ha az életben maradt családtagok egyesített erővel a túlélési megoldásokra koncentráltak. A kisgyermekes özvegyek túlélési lehetőségeit kutató nyugat-európai szakemberek szerint⁷⁵ lehetséges megoldásként előfordul, hogy a család megoszlik, tehát kisebb gyermekeiket örökbe fogadó rokonok nevelik tovább; gyermekeivel együtt elhagyja lakóhelyét és új településen próbál szerencsét; amennyiben nőről van szó, átveszi a családfői szerepet és egyedül vezeti a háztartását (ebben az esetben rokonok vagy fizetett munkaerő segítségére támaszkodik); belép egy új háztartásba, melyet felnőtt gyermeke vagy annak házastársa vezet; eltartási szerződést köthet rokonokkal vagy ismerősökkel, így egy számára

⁷¹ Erdélyi Gabriella (szerk.): *Özvegyek és árvák a régi Magyarországon*. 7. o.

⁷² Laslett, Peter: Parental Deprivation in The Past: A Note on Orphans and Stepparenthood in English History. In: *Family Life and Illicit Love in Earlier Generation*. Peter Laslett (ed.). Cambridge University Press, Cambridge, 1977. 160–173. o.

⁷³ Szende Katalin: Családszerkezet és örökösödési szokások a késő középkori Sopronban és Pozsonyban. *Levéltári Közlemények*, 68 (1997). 77–98. o.

⁷⁴ Pontosabb adatokért lásd: Kováts Zoltán: A népesség. In: *Hajdúnánás története*. Rácz István (szerk.). K. n., Hajdúnánás, 1973. 32. o.

⁷⁵ A témában egyik legfrissebb és átfogó jellegű munka 2002-ben látott napvilágot: Oris, Michel – Emiko, Ochiai: Family Crisis in the Context of Different Family Systems: Frameworks and Evidence on 'When Dad Died'. In: *When Dad Died. Individuals and Families Coping with Family Stress in Past Societies*. Derosas, Renzo – Oris, Michel (eds.). Peter Lang, Bern–Frankfurt am Main–New York, 2002. 17–80. o.

idegen háztartás tagjává válik. Mindezek ellenére a leggyakoribb és legkézenfekvőbb megoldást az újraházasodás jelentette.⁷⁶

Az újraházasodás nagy mértékben függött a megözvegyülés körülményeitől, az életben maradt fél nemétől, életkorától, anyagi helyzetétől, valamint a hátrahagyott gyermekek korától és nemétől. Ha az előző házasságnak az egyik fél bekövetkezett halála vetett véget, akkor a nőknél egy év, a férfiaknál általában fél év volt meghatározva várakozási időként, de léteztek kivételek, főleg, ha kiskorú vagy egészen csecsemő gyermek maradt gondoskodó anya nélkül.⁷⁷ Azok az özvegyek, akiknek felnőtt és munkára alkalmas fiúgyermekük volt, életük végéig özvegyek maradhattak, de a már említett kisgyermekes vagy még nagyon fiatal felnőttek rendszerint az újraházasodást választották.⁷⁸

A mozaikcsaládok összetételének rekonstruálásához a testamentumokban rejlő információk kiváló alapot szolgáltatnak, hiszen a testamentumban szereplő javak törvényes és igazságos elosztása végett, újraházasodás esetén elkülönítik az előző házasságból származó gyerekeket, ezenkívül megnevezik a mostohagyerekeket, az örökbefogadottakat és árvákat. Erdélyben igen gyakori jelenség, hogy a megözvegyült felek szintén özvegygel vagy elválttal kötnek új házasságot. Ha mindkét fél visz gyerekeket az új házasságba és közös gyermekeik is születnek, akár három vagy különleges esetekben több rendbeli gyerek nevelkedik egy fedél alatt, ahol legtöbbjüket semmilyen biológiai szál nem köti egymáshoz, sőt, előfordulhat, hogy az előző házastárstól hátramaradt árvákat is magukhoz veszik, így ezeket a gyerekeket nemhogy testvéreikhez, de még nevelőikhez sem fűzi biológiai kapocs.⁷⁹

4.1. Második, harmadik vagy ötödik házasság

A nagybányai testamentumok feldolgozása során megállapítottam, hogy az 1760–1786 közötti időszakból fennmaradt 65 végrendelet esetében a végrendelkezők nemi és családi állapotát

⁷⁶ Lakatos Sándor: *Házasságkötés, megözvegyülés és újraházasodás a Homoródok vidékén (1830–1939)*. In: *Özvegyek és árvák a régi Magyarországon*. 49–51. o.

⁷⁷ Gál Edina Tünde: *A kolera szegényei. Özvegyek és árvák az 1873-as kolozsvári kolerajárvány után*. In: *Özvegyek és árvák a régi Magyarországon*. 89–90. o.

⁷⁸ Erdélyi Gabriella (szerk.): *Özvegyek és árvák a régi Magyarországon*. 8. o.; Baros-Gyimóthy Eszter Márta: *Özvegy nők és új családjaik egy 18. századi gömöri mezővárosban. Történelmi Szemle*, 4. (2019). 633–656. o.

⁷⁹ Fónagy Zoltán: *Pozsonyi polgárok családi stratégiái a 18. században* https://mindennapoktortene.blog.hu/2019/11/08/csaladi_allapot_bonyolult_pozsonyi_polgarok_hazassagi_strategiai_a_18_szazadban (megtekintés dátuma: 2022. 04. 17.)

feltérképezve, a házas férfiak aránya a legmagasabb, ezt az özvegy nőké követi, és míg az egyedülálló férfiak aránya 11%, addig az egyedülálló nőké csupán 1%. Tehát az így kapott 88% a házasságban élők, de legalább már egy házasságon túl lévők arányát jelzi, ami igen magasnak mondható. Ha a két közös házastársi végrendeletet kihagyjuk a számításból (esetükben ugyanis az újrakházasodásra utaló nyomot nem véltem felfedezni), akkor a 38 férfi és 25 nő végrendelező közül összesen 9 lépett másodjára is házasságra, valamint 3 harmadjára is párt választott.

1761-ben rögzítették a Szent Miklós utcában lakó Mészáros András hentes ember végrendeletét.⁸⁰ Felekezeti hovatartozását ugyan nem említi, de azt igen, hogy első felesége Sarkadi Mihályhoz ment férjhez, így a katolikus hitet egyértelműen kizárhatjuk, hiszen a válást számukra ritkán és nagyon indokolt esetben engedélyezték.⁸¹ A végrendelet nyelvezetéből és a javak elosztásának módjából kitűnik, hogy Mészáros András igyekezett mindkét házasságából származó gyerekeire hagyni valamit, igazságosan akart eljárni. Első feleségétől származó fiatal legény fiai közül Andrást támogatta a céhbeálláskor és bár megjegyzi, hogy az utóbbi időben fia elhidegülését tapasztalta, mégis a céhbeállási költségek fedezésén túl, hátrahagyott eszközeit is neki szánja. Másik fiát már „kedves István”-ként szólítja meg, aki minden tekintetben édesapja támasza volt. Mivel eddig még semmit sem adott neki, most ráhagyja a Décsényi szőlő fele részét alja nélkül. Másik felét második feleségének, Nimeth Katának és a tőle származó Sára lányának adja. Első feleségétől származó Éva lányáról is megemlékezik, aki minden, az anyja után a házban hagyott eszközt (fésűt, szoknyát, dézsát, dagasztó teknőt, stb.) kérdés nélkül elhordott, most ezeket örökösen neki adja és atyai jóvoltából egy nagyobbik rétet is neki szán. Minden mást a vele csendes életet élő kedves második feleségének és lányának hagy, megemlítve, hogy ezek nagy részét említett feleségével közösen szerezte.⁸²

A csendes és szép élet nem adatott meg *Bányai Jánosnak* és ötödik feleségének. 1753-ban a városi tanács egy igen kényes ügyet tárgyalt, melynek középpontjában Bányai János állt, aki ötödik feleségét elhagyva Nagyvárad vidékéről vetődött Nagybányára és itt hiteles tanúk által kiderült, hogy özvegy *Kővári Mihályné Dienes Máriával* tilalmas ölelkezést, csókolódást

⁸⁰ Az említett Mészáros András lakóhelyének beazonosítása a végrendeletében megnevezett lakóháza alapján történt. Foglalkozása megállapításához pedig, bár végrendeletében nem említi, a Sütő Kálmán Zsolt által összeállított, a „Nagybányai mészárosok és hentesek (1505–1872)” összesített adattárát használtam fel. Bővebben lásd: Sütő Kálmán Zsolt: *A nagybányai mészárosok és mesterségük*. 291–309. o.

⁸¹ Ugyancsak az összesítő adattárból tudjuk meg pontosan, hogy idős Mészáros András református volt. Uo.

⁸² Nagybánya város levéltára, F. 1., 283-as leltár, 35. szám. 6. o.

folytatott, vele össze is feküdt. A történeteket Bányai János sem tagadta, akit ezért, mint nő házasságtörőt, a Deresben 25 palcaütésre ítélték, a verést követően pedig kiűzték a városból.⁸³

4.1.1. Munkácsi György, az „odaadó férj”

„*Ki későre házasodik, későre bánja meg*” – tartja a magyar közmondás és valószínűleg Munkácsi György is.⁸⁴

A házasságtöréssel és paráználkodással foglalkozó fejezetből még biztosan emlékeznek sokszor idézett Munkácsi György uramra, aki 1754 és 1756 között fiatal nőtlen legényként élvezte az élet örömeit egy bizonyos férjes asszonnyal, Némethi Andrásnéval, melyért több esetben a magisztrátus által megintásban és büntetésben részesült. Azt hihetnénk, hogy hasznára vált a sok megrovás és eltiltás, mivel 1772-re Pap István Sára asszony nem győzi végrendeletében szerető második férjét hozzá való hívséges gondoskodásáért dicsérni. Végrendelkezésének okát súlyos nyavalyás betegsége mellett „*csupán csak mostani férjemhez vonso szeretetemből, éjjeli, nappali tapasztalt, ez utánis tapasztalható velem tett dajkázkodásért s hivségi/ért, tészem meg ez utolsó határozatomat*”.⁸⁵ Minden névvel nevezendő ingó és ingatlan javacsakáját, beleértve az első férjével, valamint az özvegysége idején szeretteket is, kivéve egyetlen fia jussát, Munkácsi Györgyre hagyja. De a fiának kivett rész is valószínűleg Munkácsi György kezére fog kerülni, mivel a fiú katonaként szolgál és csak ritkán tartózkodik otthon. A kedves férje urának örökösön hagyott javak mellett néhány apróságot hagy a számára kedves és őt segítő embereknek is. Mivelhoggy több személy segítségét és hozzá való jóságát kiemeli, következtethetünk, hogy Munkácsi Györggyel kötött házassága előtt özvegyként rosszabb napokat is megélt, így hálája nem kerülte el azokat, akik őt támogatták.

⁸³ Nagybánya város levéltára, F. 1., 283-as leltár, 13. szám. 24–25. o.

⁸⁴ Régi magyar szólások és közmondások. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Szolasok-regi-magyar-szolasok-es-kozmondasok-1/dr-margalits-ede-magyar-kozmondasok-es-kozmondasszeru-szolasok-5222/keson-600F/> (megtekintés dátuma: 2022. 04. 12.)

⁸⁵ Nagybánya város levéltára, F. 1., 283-as leltár, 35. szám. 114–115. o.

4.2. A vállalkozó özvegy

4.2.1. Csilló Dorottya mészáros özvegyasszony

Az újraraházasodás mint túlélési stratégia nem zárta ki teljesen az özvegyi önállóság meglétét, hiszen rendelkezésükre állt a lezárt és a kilátásba helyezett házasságok közötti időszak, amelyet sokan próbáltak kihasználni megszerzett önállóságuk megtartására, de annál kevesebbnek sikerült mindezt véghez vinni és megállni a saját lábán.

A céhes özvegyek esetében egészen más jelenségnek lehetünk tanúi, szemben az egyszerű vidéki vagy városlakó özvegyasszony helyzetével, aki csupán rokonai és ismerősei, esetleg az egyház irgalmára számíthatott. A céhes iratokban találkozhatunk nőkkel kapcsolatos jogszabályokkal, ezek általában a mesterek lányait vagy özvegyeit érintik.⁸⁶ A legtöbb céh rendelkezett a céhbeli özvegyekről és feltételekhez kötötték számukra néhai férjük mesterségének folytatását. Ezek a feltételek céhekként változtak, de általánosan megegyeznek abban, hogy az özvegy folytathatja elhunyt férje céhbeli tevékenységeit, amennyiben annak nevét viseli, vagy szintén a megnevezett céhhez tartozó személlyel köt házasságot. A tevékenység folytatásának idejét is meghatározták, mely szintén változó, hol egy hónap, egy év, két év vagy akár haláláig is, amennyiben özvegy marad vagy szintén céhbelivel lép új házasságra.

A nagybányai mészáros céh esetében a mesterek árva gyermekeinek helyzetén úgy igyekeztek könnyíteni, hogy csupán mesterasztalt kellett adjanak, a vándorlás és beállási díj kifizetésétől eltekintettek. Továbbá a céh köteles volt a mesterözvegyeknek lehetőséget és megfelelő körülményeket biztosítani ahhoz, hogy folytathassák néhai férjük munkáját, ennek értelmében az özvegy mellé kirendeltek egy ifjú mestert vagy egy legényt, aki segítse őt feladatai elvégzésében (a mészárosoknál különösen szükség volt férfiak segítségére, hiszen a kimérésre szánt jószágot először le is kellett vágni). A keresztényi és felebaráti szeretetre hivatkozva el is várták a céhektől, hogy az özvegyeket ne rekesszék ki, hiszen férjük éveig becsületesen szolgálta a céhet.⁸⁷

⁸⁶ Rűsz-Fogarasi Enikő: Lányok, asszonyok, özvegyek a kincses városban. In: *Ablakok a múltba*. Rűsz-Fogarasi Enikő – Nagy Róbert (szerk.). Egyetemi Műhely Kiadó, Kolozsvár, 2012. 101–123. o.; Uő: Mesterözvegyek a 16. századi kolozsvári céhekben. In: *Emlékkönyv Kiss András születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Pál-Antal Sándor – Sipos Gábor – W. Kovács András – Wolf Rudolf (szerk.). Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2003. 482–487. o.

⁸⁷ Sütő Kálmán Zsolt: *A nagybányai mészárosok és mesterségük*. 156. o.

Előfordult az is, hogy az özvegy valamilyen oknál fogva nem szeretné vagy nem tudja folytatni férje munkáját, ekkor egy évente kialakított összegért eladhatta a céhnek, de akár valamilyik mesternek is a marhavágatási szerét. Harthman Jánosnét azonban nem a kényelem, hanem a kényszer vezette arra, hogy felkínálja szerét a céhnek, de az akkori veszteségesség miatt senki sem tartott igényt rá, így újabb határozat született. A tanács a felebaráti szeretet okán elrendelte, hogy az özvegy mellé adjanak legényt és mestert is, hogy tudjon marhákat venni és húst árulni, de a céhtagok elégedetlenségüket nem rejtették véka alá, ugyanis arra hivatkoztak, hogy a privilégiumukban rögzítettek alapján vagy mestert vagy legényt tartoznak adni, egyszerre mindkettőt nem. Végül sikerült meggyőzni őket, így Csilló Dorottya asszony nem esett el jövedelemforrásától.⁸⁸

Mivel a mesterözvegyek értékesek voltak a házassági piacon, *Csilló Dorottya* mészárosözvegy végrendeletéből kiderül, hogy összesen kétszer ment férjhez élete során, mindkét alkalommal mészároshoz. Első férjétől, Máдай Páltól sokkal több jószág maradt az özvegyre, ezért a tőle származó gyermekeire nagyobb részt hagy a teljes örökségből. Nem felejtí el megemlíteni azt sem, hogy második férje, említett Harthman János, nem igazán járult hozzá a közös vagyon gyarapításához, inkább felélte az asszony örökségét. „*Minthogy néhai Harthman János férjemtől semmi sem maradt, hanem mellette meg az enyim is sok költ el a gyermekeim kárával, tehát a Harthman uram gyermekei az én jószágomból semmit sem kívánhatnak, hanem ha kívánni akarnak, fizessék meg azt, amit az attyok mellett a nagaméból el költöttem, vagyis el költött.*”⁸⁹ Az özvegy vagyonát elköltő második férjtől származó közös kisleányukat kevesebb örökség illeti meg, de a Harthman János előző házasságából született gyermekek semmiből sem részesednek, hacsak nem fizetik meg annak becsületes árát.

Annak ellenére, hogy második házassága nem mondható szerencsésnek, Csilló Dorottya azok közé a tehetős özvegyek közé tartozott, akik férjük halála után is képesek voltak vagyonukat gyarapítani és helytállni a céhes közösségben, ezt halála utáni hagyatéka is tükrözi, ahol az összesen öt gyermekére 4512 forint értékű örökséget hagyott.⁹⁰

⁸⁸ Uo. 156–157. o.

⁸⁹ Politikai iratok 1369/1803.

⁹⁰ Politikai iratok 1628/1804.

4.3. „Meg is terhasedett”

Csilló Dorottya asszony példáján keresztül láthattuk az özvegyi lét nyújtotta szabadság egyik legbecsületesebb kihasználási módját, de ez a szabadság nem mindenkinek kínált lehetőséget arra, hogy nagy vagyonra tegyen szert. Viszont az még nagyobb kihívást jelentett, hogy megőrizze a társadalomban megbecsült helyét. Talán ehhez hozzájárultak a közösségekben uralkodó özvegyekkel szembeni előítéletek is. De vajon tényleg csak alaptalan és rosszindulatú szóbeszédokről lehet szó?

A paráznaságot önmagában megbotránkoztató cselekedetnek tartották és mindenkire kiszabták érte méltó büntetését, de ha a paráznaságnak gyümölcse is lett, az egy életre megbélyegezte úgy az anyát, mint a gyermeket.⁹¹ A más vidékekről Nagybányára érkező és ott letelepedőkkel szemben még szigorúbban jártak el az ítélet meghozatalánál, hiszen kilétükről nem sok információja volt a városi tanácsnak és egyáltalán nem tűrték meg a rossz hírű, tisztességtelen személyeket városukban. *Balisy Györgyné Kurucz Erzsók* özvegyasszonyról csak annyit tudunk, hogy idős volt és nemrég jöhetett Nagybányára. 1757-ben azonban a magisztrátus felháborodására tilalmas testi közösködés által idős kora ellenére meg teherbe is esett. Tekintettel meglelt korára és csecsemő gyermekének állapotára, verés helyett szalmakoszorúval a fején került meg a piacot első pénteken, majd második pénteken ismét, de addig is a „kalickából” csak estére engedték be a porkolábházba, majd a nyilvános megszégyenítést követően kísérik ki a városból.⁹²

4.4. A magukra maradt idős özvegyasszonyok kilátásai

A tehetős vagy fiatal özvegyek számára nyitva álltak a lehetőségek kapui az önállósodásra és a családfő státuszának átvételére, vagy akár az újrarahaszkodásra is, de mi történt azokkal az idős, szegény és beteges özvegyekkel, akik nem örökölték férjüktől szinte semmit, akiknek már a házassági piacon sem voltak esélyeik és erőtlenségüknek, valamint az ehhez szükséges tőke meglétének hiányában vállalkozni sem tudtak? Míg a tanácsi jegyzőkönyvek által tetten érhetjük az önállóságot választó vagy tévútra lépő és erkölcstelen életet élő özvegyeket, addig a

⁹¹ Kállay István: *Városi bírászkodás Magyarországon*. 214. o.

⁹² Nagybánya város levéltára, F. 1., 283-as leltár, 13. szám. 296. o.

végrendeletek nyomán megvizsgálhatjuk az idős korokban szinte támasz nélkül magukra maradt özvegyek helyzetét.

Ilyen megtört és elszegényedett özvegyek sorába tartozik *Fogarasi Éva* asszony, akinek 1785-ben megírt végrendelete által egy idős, elszegényedett és kilátástalan sorsú özvegy édesanya képe rajzolódik ki. Éva asszony saját megvallása szerint néhai férje, Antal István már legalább 28 éve eltávozott az élők sorából, hatalmas adóssággal magára hagyva feleségét és gyermekeit. Hogy gyermekeit felnevelje, az asszony szintén kölcsönök egész sorát volt kénytelen felvenni. A beteg özvegy elcserélte lakóházát a mostani, jóval kisebb házra, de még így is majdnem utcára került volna, ha Erzsébet lánya – módjától függően – nem segíti kisebb pénzüsszegekkel és élelemmel édesanyját. Végrendeletében mérhetetlen háláját fejezi ki Erzsébet lánya iránt, aki már lassan tíz éve saját költségén szerzett étellel és itallal táplálja.

Ha figyelembe vesszük a kora újkori, újkori elvárásokat az ideális szülő-gyermek közötti kapcsolattal szemben, a gyermekeknek kötelességük volt idős vagy beteg szüleik gondozása. Mint láthattuk, ennek a kíváncsúnak egyedül Erzsébet felelt meg, testvérei elfordultak édesanyjuktól, amikor annak szüksége lett volna rájuk.⁹³ Megértjük tehát Éva asszony Erzsébet lányával szembeni jóindulatát és azt, hogy miért őt teszi meg végrendelete főkedvezményezettjévé.

Feltehetnénk a kérdést, hogy jelen fejezetben miért csak az özvegyasszonyokról esett szó, kizárva az özvegy férfiakat. A nagybányai Testamentumos könyvben szereplő végrendelkezők csupán 13%-át teszik ki az özvegy férfiak, ellenben az özvegy nőkkel, akiknek aránya 27%. Az özvegy férfiak esetében többnyire az előrehaladott kor és a rossz egészségügyi állapotuk gátolta meg őket abban, hogy ismét újravezényesodjanak. A végrendeletekből kiderül, hogy az özvegy férfiak rendelkeztek önmaguk eltartására megfelelő javakkal, vagy rokonok, esetleg szomszédok segítették őket, ezért részesedtek később az örökségből. Esetükben is megfigyelhetjük a felnőtt gyermekek jelenlétét apjuk gondozásában, de itt is különbséget tesznek a róluk jobban és kevésbé gondoskodó gyermekek között, mindez végrendeletükön és a nekik szánt javak mértékén látszik lecsapódni.

A nagybányai tanácsi jegyzőkönyvek és végrendeletek tanulmányozása során előtérbe kerültek a 18. században élt nagybányai özvegyasszonyok egymástól eltérő lehetőségeik és sorsaik. Megfigyelhetjük mindazokat a létfenntartási lehetőségeket és eszközöket, amelyeket a tisztességes özvegyek családjuk megélhetése érdekében ragadtak meg, de a másik véglettel is

⁹³ Nagybánya város levéltára, F. 1., 283-as leltár, 35. szám. 203–207. o.

találkozhattunk, amikor az özvegyekkel szembeni szóbeszéddek és rágalmozások komoly vádakká alakulnak át és bélyegzik meg hátralevő életére az özvegyet. Amíg a céhes özvegyeknek lehetőségük volt férjük munkáját folytatva önállóan gazdálkodni és vagyonra szert tenni, addig a nincstelen és beteges özvegyasszonyok csupán gyermekeikre vagy az egyház, esetleg városi tanács irgalmára számíthattak.

5. Összegzés és jövőbeli kutatási lehetőségek

Mivel a házastársak egymás iránti érzéseiket a nyilvánosság előtt inkább a gesztusok nyelvén írásban és szóban igyekeztek kifejezésre juttatni, ezért a köztük lévő valódi érzelmi kapcsolat megfejtése során sokszor nehézségekbe ütközik a kutató.

Dolgozatom megírásához elsősorban a Nagybánya város levéltárából származó széleskörű levéltári forrásokra támaszkodtam. Az általam már korábban vizsgált és részlegesen feldolgozott Testamentumos könyvön kívül dolgozatom alapját képezik az 1489-ből származó tárnokjog 1659-es másolata és fordítása, az 1694–1763-as időszakból fennmaradt tanácsi jegyzőkönyvek, valamint különféle politikai iratok és számadások. Annak magyarázata, hogy kutatásom során miért döntően az 1753–1759-es tanácsi jegyzőkönyvből származó esetek kerültek feldolgozásra abban rejlik, hogy jelenlegi dolgozatom folytatását képezi a tavalyi Erdélyi Tudományos Diákköri Konferencián bemutatott kutatásomnak, így az akkor megfogalmazott jövőbeni kutatási lehetőségek ebben a dolgozatban kerültek megvalósításra. Ahhoz, hogy az 1760–1786-os időintervallumból származó végrendeletekben megjelenő személyek egymáshoz fűződő viszonyairól egy kikristályosodott képet tudjak nyújtani, kísérletet tettem arra, hogy néhány évre visszatekintsek a múltba és a jegyzőkönyvek lapjairól gyűjtsem össze életük egy-egy darabkáját. Próbálkozásom sikerrel járt, ugyanis az említett tanácsi jegyzőkönyvek bőven szolgáltatnak új információkat a végrendelkezőkről, sőt, ha vetünk egy pillantást Mák Gergely és Balog Hedviga kapcsolatára, néhány bejegyzés teljesen más szemszögből láttatja az előző kutatás során róluk kialakított képünket. Vagy idézzük fel Pap István Sára asszony végrendeletét, melyben kedves férjéről szinte ódákat zeng, ugyanakkor senki sem sejtene, hogy az „odaadó” Munkácsi György egykor évekig nyilvános parázna viszonyt folytatott Némethi András feleségével.

A dolgozat bevezető részében ismertettem a téma iránti személyes motivációim és a kutatás elején kitűzött célokat. Ugyan a városi tanácsi jegyzőkönyvek önmagukban különleges történeti forrásértékkel bírnak, de a pontosabb eredmény elérése érdekében elengedhetetlen volt más típusú források bevonása. Így legfőbb célkitűzésnek a házastársak közötti viszony feltárását tartottam, mindezt változatos levéltári források tükrében. A jegyzőkönyvek mellett általában a testamentumok azok a források, amelyek segítségével hasznos információkat nyerhetünk a házastársi viszonyt illetően, hiszen eszközként szolgáltak a végrendelkező kezében, hogy a halálhoz közeledve kifejezésre juttathassa családtagjaival szembeni pozitív vagy negatív

érzelmeit. Az érzések sok esetben befolyásolták őket a javak elosztásában, de az érzelem- és családtörténeti kutatások szempontjából, döntéseik személyes történeteken keresztül való megindokolásának vizsgálata épp oly értékes, mint a javak elosztásának módja és mértéke.

Az „*Egymással mint az hites házások úgy éltek*” című alfejezetben a paráznaság és házasságtörés mintegy kiütkeresésként jelenik meg az érzelemmentes házasságok esetén. Az ilyen „cégéres” bűnök ellen a városok vezetősége mindenkoron fellépett és súlyos büntetésben részesítette az elkövetőt, hiszen megsértette a tisztességes városlakóktól elvárt erkölcsös magatartás határait. A késő középkorban még elevenen elvermelték vagy kivégezték azokat, akiket házasságtörésen értek, és bár a 18. században a halálbüntetéstől számos úton meg lehetett menekülni, a közösség megvetése mégis életük végéig üldözte őket. Kísérletet tettem azon büntetési módok feltárására, amelyeket a paráznaság és házasságtörés esetében szabtak ki Nagybányán a 18. században, ehhez más 18. századi magyarországi és erdélyi városokban kiszabott büntetésekkel hasonlítottam össze (Kassa, Buda, Fehérvár, Szeged, Kolozsvár, stb). Kutatásom eredményeként kimutathatóvá vált, hogy Nagybánya esetében inspirálódtak a 15. században megalkotott és 17. században átmásolt tárnoki jogból. Ami a büntetéseket illeti, folytonosság figyelhető meg két század, a 17. és 18. századok között, de a 18. században – nemkülönben más, hasonló státuszú városokhoz – Nagybányán is divattá vált a pénzbeli büntetések kirovása.

Dolgozatom második egységében betekintést nyerhettünk a házasságot követő életszakaszba, ahol az özvegyek komoly döntés előtt álltak: megpróbálnak önállóan gazdálkodni erőforrásaikkal és szabadságukat kihasználva átveszik a családfő szerepét vagy a könnyebb utat választva házasság révén új családot alapítanak. Csilló Dorottya példáján keresztül megismerhettük az újrَاهázasodó és kétszer megözvegyült asszonyok helyzetét, akik özvegyységük idején is képesek voltak vagyonukat gyarapítani és továbbra is a közösség megbecsült tagjai maradtak. Azonban az özvegyi léttel járó szabadság nem mindenki erkölcsi megítélésének tett jót, gondoljunk csak Kurucz Erzsók helyzetére, aki idős özvegyasszonyként a közösség megbotrántkoztatására nyilvános paráználkodása közben még teherbe is esett. De ne feledkezzünk meg azokról az özvegyekről sem, akiknek életkoruk, egészségügyi állapotuk vagy anyagi helyzetük nem tette lehetővé az újrَاهázasodást vagy az önálló gazdálkodást. Ők rendszerint a családtagjaikra, távoli rokonokra, esetleg a szomszédok, városi tanács vagy egyház irgalmára számíthattak.

A már felsorolt eredmények mellett, a sokrétű források bevonásának köszönhetően, jelen kutatás során sikerült beazonosítani több, a Testamentumos könyvben szereplő személy lakóhelyét, foglalkozását, a végrendeletekben szereplő egyes javak megszerzésének módját. Néhol fény derült házasság előtti életükre, rokoni kapcsolataikra, vagyoni helyzetükre, a gyermek-szülő közötti kapcsolatokra, de legfőképp bizonyos személyek jellemére. A jövőre nézve szándékomban áll ezen kapcsolatok és összefüggések mélyrehatóbb elemzése és értelmezése. A terjedelmi korlátok miatt szelektálnom kellett, így az általam átnézett 69 évnyi anyagból csupán az 1753–1763-as időszak bejegyzéseiből és az 1760–1786-os időszak testamentumaiból kirajzolódó esetek részletes ismertetésére került sor. A továbbiakban azonban tervben van az 1694–1771 közötti periódusból fennmaradt tanácsi jegyzőkönyvek házastársi viszonyai köré koncentrálódó eseteinek vizsgálata, valamint mindazoknak a feldolgozása, amelyeknek jelen kutatás nem nyújthatott keretet, gondolok itt a 18. századi nagybányai hermafroditákra.

6. Források és szakirodalom

6.1. Levéltári források

Román Nemzeti Levéltár Máramaros Megyei Hivatala (Serviciul Județean Maramureș al Arhivelor Naționale), Nagybánya (Baia Mare)

F.1. Nagybánya város levéltára (Fond nr. 1, Primăria orașului Baia Mare)

283-as leltár: Testamentumos könyv: 35. szám, 1–217. o.

283-as leltár: 1694–1700-as tanácsi jegyzőkönyv: 6. szám. 1–414. o.

283-as leltár: 1753–1759-es tanácsi jegyzőkönyv: 13. szám. 1–394. o.

283-as leltár: 1760–1763-as tanácsi jegyzőkönyv: 33. szám. 1–361. o.

283-as leltár: Tárnoki jog kézírata: 4. szám. 1–124. o.

34-es leltár: Politikai iratok 1369/1803. - Csilló Dorottya végrendelete

Politikai iratok 1628/1804. - Csilló Dorottya hagyatéka

1768-as adókönyv: 43. szám

6.2. Doktori értekezések

Horváth-Bálint Petra: *Mindennapi élet Heves és Külső-Szolnok vármegyében (1750–1850). Büntetőperek történeti néprajzi vizsgálata*. Doktori disszertáció. Kézirat. ELTE, Bp., 2009.

Sütő Kálmán Zsolt: *A nagybányai mészárosok és mesterségük a 16. századtól 1872-ig*. Doktori disszertáció. Kézirat. BBTE, Kolozsvár, 2019.

6.3. Szakirodalom

Baros-Gyimóthy Eszter Márta: Özvegy nők és új családjaik egy 18. századi gömöri mezővárosban. *Történelmi Szemle*, 61 (2019). 4. sz. 633–656. o.

Bálint Emese: A nyilvános büntetések társadalmi háttere a kora újkori Kolozsváron. *Erdélyi Múzeum*, 63 (2001). 3–4. sz. 66–82. o.

Blazovich László – Schmidt József (közreadja): *Buda város jogkönyve*. I–II. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 2001.

Csoma Nikol: *Érzelmek és családon belüli kapcsolatok a 18. századi nagybányai testamentumok tükrében*. XXIV. ETDK dolgozat kézirata. Kolozsvár, 2021.

Csukovits Enikő: Bűn és büntetés a középkori városi gyakorlatban. A selmecbányai 14–15. századi városkönyv bűnesetei. *Történelmi Szemle*, 46 (2004). 1–2. sz. 141–166. o.

Darnton, Robert: *Lúdanyó meséi és más tanulmányok*. General Press Kiadó, Bp., 2010.

Dülmen, Richard van: *Kultur und Alltag in der Frühen Neuzeit. 1. Das Haus und seine Menschen 16–18. Jahrhundert*. Beck, München, 2005.

Dülmen, Richard van: *Kultur und Alltag in der Frühen Neuzeit. 2. Dorf und Stadt*. Beck, München, 2005.

Erdélyi Gabriella: *Házasság a késő középkori és kora újkori Magyarországon*. Tanulmányok. <http://real.mtak.hu/15682/1/Erd%C3%A9lyi%20H%C3%A1zass%C3%A1g%20k%C3%B6nyv.pdf> (letöltés dátuma: 2022.01.04.)

Fehér Andrea: *Lakodalmak a Székely családban. Adalékok a 18. századi erdélyi házassági szokásokról*. https://eda.eme.ro/bitstream/handle/10598/30479/EME_EM2017--1-018-FeherAndrea-LakodalmakSzekelyCsaladban.pdf?sequence=1&isAllowed=y (letöltés dátuma: 2021.05.04.) 118–129. o.

Fónagy Zoltán: *Pozsonyi polgárok családi stratégiái a 18. században - A hétköznapi élet története*. https://mindennapoktortenete.blog.hu/2019/11/08/csaladi_allapot_bonyolult_pozsonyi_polgarok_hazassagi_strategiai_a_18_szazadban (megtekintés dátuma: 2021.05.04.)

Gecser Ottó: A házaseset gyakorisága és ajánlott korlátai. In: *Nők és férfiak..., avagy nemek története*. Lácza Magdolna (szerk.). (Rendi társadalom – polgári társadalom 16.) Nyíregyházi Főiskola – Gazdaságtudományi Kar, Nyíregyháza, 2003. 371–378. o.

Géra Eleonóra: Budai nők a hatóságok előtt a 18. század elején. *Századok*, 153 (2019). 2. sz. 265–290. o.

Géra Eleonóra: *Mulier Imperiosa. Egy budai asszony három házassága.* In: *Érzelmek és mostohák. Mozaikcsaládok a régi Magyarországon (1500-1850).* Erdélyi Gabriella (szerk.). MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Bp., 2019. 145–171. o.

Géra Eleonóra: *Házasság Budán – Családtörténetek a török kiűzése után újjászülető (fő)városból 1686–1726.* Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Bp., 2019.

Horváth József: A végrendelkezés jogi motivációi.
https://jogtortenet.sze.hu/images/dokumentumok/horvathjozsef_vegrendelkezes17.pdf
(letöltés dátuma: 2022.01.04.).

Horváth József – Dominkovits Péter: *17. századi Sopron vármegyei végrendeletek.* Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára, Sopron, 2001.

Kállay István: *Úriszéki bíráskodás a XVIII–XIX. században.* Akadémiai Kiadó, Bp., 1985.

Kállay István: *Városi bíráskodás Magyarországon 1686-1848.* Osiris Kiadó, Bp., 1996.

Kiss András: *Boszorkányok, kuruzslók, szalmakoszorús paráznák.* Kriterion, Bukarest, 1998.

Kovács Kiss Gyöngy: „Szerелеmből” – a törvény elé. *Korunk*, 27 (2016). 12. sz. 14–19. o.

Kovács Zoltán: A népesség. In: *Hajdúnánás története.* Rácz István (szerk.) K. n., Bp., 1973. 32–72. o.

Laslett, Peter: Parental Deprivation in The Past: A Note on Orphans and Stepparenthood in English History. In: *Family Life and Illicit Love in Earlier Generation.* Peter Laslett (ed.). Cambridge University Press, Cambridge, 1977. 160–173. o.

Luef, Evelyne: „und vom drohen sey noch niemand gestorben”. Häusliche Gewalt im 18. Jahrhundert. In: Inken Schmidt-Voges (Hg.): *Ehe, Haus, Familie: soziale Institutionen im Wandel 1750–1850.* Böhlau, Köln – Weimar – Wien, 2010. 99–120. o.

Lupescu Makó Mária: Miért? Kinek? Mit? Erdélyi középkori végakaratok szerkezeti jellemzői. In: *Certamen I. Előadások a Magyar Tudomány Napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. szaksztyályában.* Egyed Emese, Pakó László, Weisz Attila. (szerk.). Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár 2013. 191–210. o.

- Uő: Spoken and Written Words in Testaments: Orality and Literacy in Last Wills of Medieval Transylvanian Burghers. In: *Uses of the Written Word in Medieval Towns. Medieval Urban Literacy II*. Mostert, Marco –Adamska. Anna (eds.). Turnhout, Brepols, 2014, 271-297. o.
- Uő: „Mýndenemet hagyom... hog tanýtassag es az Eskolat el ne hagyassak vele”. Az utódok taníttatásáról a kora újkori erdélyi végrendeletek tükrében. In: *Peregrináció és erudíció. Tanulmányok Tonk Sándor tiszteletére*. Bogdándi Zsolt – Lupescu Makó Mária (szerk.). EME, Kolozsvár, 2020. 251–280. o.
- Magyar Törvénytár 1000-1895*. Márkus Dezső (szerk.). Millenniumi emlékkiadás. II–III. Franklin-Társulat Magyar Irod. Intézet És Könyvnyomda, Bp., 1897–1900.
- Mátay Mónika: Historiográfiai viták a testamentumról. *Korall*, 15–16. (2004). 248–270. o.
- Mezey Barna: Büntetőjog és szexualitás. Nemi bűncselekmények a feudális büntetőbíráskodásban. In: *Ámor, álm, mámor. A szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem ezredéves hazai kultúr története*. Tudományos konferencia. Sátoraljaújhely, 1999. május 26–29. Szentmártoni Szabó Géza (szerk.). Universitas Kiadó, Bp., 2002. 243–265. o.
- Oris, Michel – Emiko, Ochiai: Family Crisis in the Context of Different Family Systems: Frameworks and Evidence on ‚When Dad Died’. In: *When Dad Died. Individuals and Families Coping with Family Stress in Past Societies*. Ed. by Renzo Derosas – Michel Oris (eds.). Peter Lang, Bern–Frankfurt am Main–New York, 2002. 17–80. o.
- Pakó László: A korrupt boszorkányüldöző. Igyártó György prókatori tevékenységéről. *Erdélyi Múzeum*, 73 (2011) 3–4. sz. 93–103. o.
- Péter Katalin: *Házasság a régi Magyarországon 16-17. század*. L’Harmattan Kiadó, Bp., 2008.
- Péter Katalin: Szerelem és házasság a Hajnal-határtól keletre. In: *Ámor, álm és mámor. A szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem ezredéves hazai kultúrtörténete*. Tudományos konferencia. Sátoraljaújhely, 1999. május 26–29. Szentmártoni Szabó Géza (szerk.). Universitas Kiadó, Bp., 2002. 1–24. o.
- Régi erdélyi viseletek. Viseletkódex a XVII. századból*. Előszó: Jankovics József. Tanulmányok: Galavics Géza, R. Várkonyi Ágnes. Európa Könyvkiadó, Bp., 1990.

- Rüsz-Fogarasi Enikő: Lányok, asszonyok, özvegyek a kincses városban. In: *Ablakok a múltba*. Rüsz-Fogarasi Enikő – Nagy Róbert (szerk.). Egyetemi Műhely Kiadó, Kolozsvár, 2012. 101–123. o.
- Uő: Mesterözvegyek a 16. századi kolozsvári céhekben. In: *Emlékkönyv Kiss András születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Pál-Antal Sándor – Sipos Gábor – W. Kovács András – Wolf Rudolf (szerk.). Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2003. 482–487. o.
- Sabău, Ioan: Evoluția demografică a orașului Baia Mare în sec. XVI–XVIII. *Marmatia* 7 (2002). 2. sz. 57–65. o.
- Schmöltz-Häberlein, Michaela: *Kleinstadtgesellschaft(en). Weibliche und männliche Lebenswelten im Emmedingen des 18. Jahrhunderts*. Steiner, Stuttgart, 2012.
- Semlyén István: *Szerelem, házasság, család*. Kriterion, Bukarest, 1987.
- Szende Katalin: Családszerkezet és örökösödési szokások a késő középkori Sopronban és Pozsonyban. *Levéltári Közlemények*, 68 (1997). 77–98. o.
- Uő: *Otthon a városban: társadalom és anyagi kultúra a középkori Sopronban, Pozsonyban és Eperjesen*. (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok, 32.) MTA Történettudományi Intézet, Bp., 2004.
- Uő: *Testaments and testimonies: [https://www.academia.edu/6940763/Testaments and Testimonies Orality and Literacy in Composing Last Wills in Late Medieval Hungary](https://www.academia.edu/6940763/Testaments_and_Testimonies_Orality_and_Literacy_in_Composing_Last_Wills_in_Late_Medieval_Hungary)* (letöltés dátuma: 2022.01.04.).
- Szenti Tibor: *Paráznák. Feudalizmuskori (1723–1843) szexuális büntetőperek*. [Szerző kiadása], Hódmezővásárhely, 1993.
- Tárkány Szücs Ernő: *Magyar jogi népszokások*. (Társadalomtudományi Könyvtár) Gondolat, Bp., 1981.
- J. Újváry Zsuzsanna (szerk.): *Társadalom- és életmód-történeti kalandozások térben és időben. A Nyugat-Dunántúli végektől a Kárpátokig*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kara, Piliscsaba, 2014. 63–73. o.

Várkonyi Gábor: Házasság és nyilvánosság a 17. századi Magyarországon – a társadalmi tér vizsgálata. *Századok*, 153 (2019). 2. sz. 251–264. o.

Závodszky Levente: *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai*. Szent-István-Társulat Tud. és Irod. Osztálya, Bp., 1904.

7. Mellékletek